

Ντίνα Βαΐου, Κωστής Χατζημιχάλης

ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΗ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΑ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε αυτή την εργασία εξετάζουμε κάποιες σχέσεις μεταξύ μορφών οργάνωσης της παραγωγής, εργασιακού ελέγχου και κοινωνικής αναπαραγωγής μαζί με τις ιδιαίτερες γεωγραφικές συνιστώσες τους. Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, αυτές οι σχέσεις είναι σημαντικές καθώς προσδιορίζουν τη μορφή και τις ιδιαιτερότητες της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης σε κάθε καπιταλιστική χώρα. Ειδικότερα μας ενδιαφέρει να φωτίσουμε τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στις γενικές τάσεις καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης σε παγκόσμια κλίμακα (τη «μακρο-κλίμακα» ανάλυσης) και στις ιστορικές και γεωγραφικές ιδιαιτερότητες (τη «μικρο-κλίμακα» ανάλυσης), μέσα από τις οποίες ένας τόπος εντάσσεται στις παγκόσμιες τάσεις. Μια χρήσιμη έννοια για την προσέγγιση της περιφερειακής ανάπτυξης από μια τέτοια οπτική είναι η *τοπική αγορά εργασίας*. Αυτή η έννοια επιτρέπει να γίνεται η ανάλυση αρκετά ειδική (και έτσι χρήσιμη για την πολιτική πρακτική) χωρίς να απομονώνει τις τοπικές κοινωνικές συνιστώσες από τα (μακρο-)χωρο-κοινωνικά τους πλαίσια. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε συνοπτικά ότι, ανάμεσα στους πολλούς παράγοντες που επηρεάζουν την πρόσφατη εμφάνιση πλούσιων περιοχών και/ή

Η κ. Ντίνα Βαΐου είναι λέκτορας στο Ε.Μ.Π. Ο κ. Κωστής Χατζημιχάλης είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Α.Π.Θ.

* Η εργασία αυτή σε πρώτη μορφή παρουσιάστηκε το 1987 στο 3ο Διεθνές Σεμινάριο που οργάνωσε το περιοδικό *Πόλη και Περιφέρεια* και ο Τομέας Πολεοδομίας - Χωροταξίας του Α.Π.Θ. στη Σάμο. Θέλουμε να ευχαριστήσουμε τους Γιάννη Σακέλη και Μάρη Πασχαλίδη για τα χρήσιμα σχόλιά τους.

την παρακμή άλλων, η εργασία μοιάζει να είναι ο σημαντικότερος και μάλιστα να αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη σημασία.

Στη συζήτηση που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να αποσαφηνίσουμε και να τεκμηριώσουμε τις παραπάνω υποθέσεις, πρώτα με ένα σύντομο θεωρητικό σχόλιο και στη συνέχεια με μια πιο εκτεταμένη παρουσίαση τοπικών αγορών εργασίας στη Μακεδονία και Θράκη στα πλαίσια ενός γενικότερου προτύπου περιφερειακής ανάπτυξης που παρατηρείται στη Νότια Ευρώπη την τελευταία δεκαετία. Δεν προτείνουμε βέβαια τη Μακεδονία και τη Θράκη ως «τυπικό παράδειγμα» των εξελίξεων στη Νότια Ευρώπη, αλλά ως έναν από τους τρόπους με τους οποίους η καπιταλιστική αναδιάρθρωση σε αυτή την πλευρά της Μεσογείου τροποποιεί τα χαρακτηριστικά της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης καθώς συναρθρώνεται με συγκεκριμένες, συχνά αντικρουόμενες κοινωνικές πρακτικές και επιλογές του κεφαλαίου, του κράτους, του τοπικού πληθυσμού.

1. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΑΓΟΡΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΙΣΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΜΑΚΡΟ- ΚΑΙ ΜΙΚΡΟ-ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχουν συμβεί βαθιές αλλαγές στην οικονομική γεωγραφία του σύγχρονου ευρωπαϊκού καπιταλισμού. Οι αλλαγές αυτές περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, μια σχετική οικονομική και πολιτική παρακμή των παλαιών βιομηχανικών κέντρων, την ανάπτυξη νέων βιομηχανικών πόλων σε τόσο διαφορετικές συνθήκες όπως π.χ. η Νότια Αγγλία, ο άξονας Grenoble - Toulouse, η Βόρεια-Κεντρική Ιταλία — η γνωστή «Τρίτη Ιταλία»—, η Βόρεια Πορτογαλία, η περιοχή της Μαδρίτης, κ.ά., τις αλλαγές στον λειτουργικό ρόλο των μητροπολιτικών περιοχών, μέσα από την τριτογενεοποίηση, την παραγωγική αποκέντρωση προς αγροτικές περιοχές, όπως στην Ισπανία, ή την επανασυγκέντρωση νέων βιομηχανιών υψηλής τεχνολογίας, όπως στη Δυτική Γερμανία, την εμφάνιση αγροτικών περιοχών με νέες λειτουργίες, που περιλαμβάνουν εντατική γεωργία και μαζικό τουρισμό, όπως π.χ. στις μεσογειακές ακτές (Bagnasco, 1988· Scott, 1988· Hudson, 1988· Χατζημιχάλης, 1987).

Αυτές οι αλλαγές θέτουν με διαφορετικούς όρους το πρόβλημα της (άνισης) περιφερειακής ανάπτυξης και απαιτούν ένα διαφορετικό περιεχόμενο έρευνας. Όμως πολλές διαφορετικές μεταξύ τους διαδικασίες έχουν ερμηνευθεί από μια μακρο-οικονομική οπτική, ανιχνεύοντας κυρίως γενικές, παγκόσμιες διαδικασίες και προσπαθώντας να εκτιμήσουν εκ των υστέρων τα τοπι-

κά τους αποτελέσματα. Στη μαρξιστική περιφερειακή έρευνα το σημείο εκκίνησης ήταν πάντα μια γενική θεωρία, ικανή να δώσει το πλαίσιο ερμηνείας των όποιων συμβάντων σε τοπικό επίπεδο. Σε αυτή την αναλυτική και θεωρητική προσέγγιση τα εμπειρικά δεδομένα των μεταβολών στο αστικό και περιφερειακό σύστημα αποτελούσαν βέβαια σημαντικά στοιχεία, αλλά συχνά αναλύονταν επιλεκτικά για να υποστηρίξουν ή να εικονογραφήσουν τη θεωρία εκ των υστέρων (Smith, 1987).

Τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια έντονη προσπάθεια να ενσωματωθούν μικρο-ερμηνείες των κοινωνικών φαινομένων στο ολιστικό, μαρξιστικό θεωρητικό πλαίσιο (Levine κ.ά., 1987). Στην περιφερειακή έρευνα αυτή η γενικότερη τάση εκφράζεται με μια νέα έμφαση στη σημασία του «τόπου», στη διατύπωση ότι «η γεωγραφία μετράει», όπως υποστηρίζει η D. Massey (1984a). Η ανάλυση προχωράει πέρα από τις απλές ερμηνείες της περιφερειακής διαφοροποίησης μέσω των διαδικασιών συσσώρευσης. Δείχνει πώς οι διαφοροποιούμενες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις (που βασίζονται στην κοινωνική τάξη, το φύλο, την εθνικότητα, κλπ.) συγκροτούνται διαφορετικά και αναπαράγονται σε συγκεκριμένες περιφέρειες. Η ενσωμάτωση μικρο-ερμηνειών στο ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο έδειξε πολλές φορές ότι αυτά που μοιάζουν σαν όμοιες διαδικασίες ή φαινόμενα, μπορεί στην πραγματικότητα να έχουν διαφορετικές αφετηρίες και επιπτώσεις σε διαφορετικές περιφέρειες και κοινωνικές τάξεις. Ακόμα έδειξε πώς η ιστορική συγκρότηση περιφερειών και κοινωνικών τάξεων συνέβαλε στον καθορισμό της συγκεκριμένης μορφής που πήραν γενικές διαδικασίες και φαινόμενα (βλ. και Τσουκαλάς, 1986).

Αποφεύγοντας την ολική εξάρτηση από «μεγάλες» θεωρίες και κυρίαρχα αρχέτυπα, δεν λύνονται βέβαια όλα τα προβλήματα στην περιφερειακή ανάλυση. Υπάρχει πάντα ο κίνδυνος από τη μια πλευρά να υποπέσει η ανάλυση σε έναν εμπειρισμό, όπως μια παλαιά γενιά γεωγραφικών μελετών, που ανέλυαν περιοχές ως αυθύπαρκτες ενότητες, αποκομμένες από κάθε θεωρητικό ή ιστορικό πλαίσιο (Fremont, 1976· Claval, 1977· Tuan, 1977). Από την άλλη πλευρά υπάρχει πάντα ο κίνδυνος παραγωγής ατελειώτων ταξινομιών για διάφορες μικρο-σχέσεις, που ελάχιστα βοηθά στη διαμόρφωση ενός πληρέστερου πλαισίου κατανόησης των σύγχρονων χωρο-κοινωνικών αλλαγών.

Έτσι, στόχος παραμένει, κατά την άποψή μας, η σύνθεση των δύο προσεγγίσεων σε μια προσπάθεια να βρεθεί μια διαλεκτική σχέση μεταξύ μακρο- και μικρο-ερμηνειών. Σε αυτό το πλαίσιο, οι ενδο-περιφερειακές και οι διαπεριφερειακές διαφορές δεν αναλύονται ως άμεσο αποτέλεσμα των παγκόσμιων διαδικασιών καπιταλιστικής ανασυγκρότησης. Αυτές οι διαδικασίες μεταβάλλονται, και αναπαράγονται καθώς «εγγράφονται» σε συγκεκριμένες παραγωγικές δομές, σε ιδιαίτερες εργασιακές σχέσεις, σε ιεραρχίες φύλου, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης, σε θεσμικές και πολιτισμικές κυριαρχίες —

δηλαδή σε όλα όσα ορίζουν συγκεκριμένες περιφέρειες και τοπικές κοινότητες και αποτελούν ταυτόχρονα τμήμα της ερμηνείας της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης.

Μια χρήσιμη έννοια για μια τέτοια προσέγγιση της περιφερειακής ανάπτυξης είναι η *τοπική αγορά εργασίας*, που «διαμεσολαβεί» μεταξύ των ειδικών χαρακτηριστικών ενός τόπου και του γενικότερου χωρο-κοινωνικού πλαισίου (Paci, 1978· Bleitrach, Chenu, 1979). Η σχέση ανάμεσα στις θεωρίες για την αγορά εργασίας και στην περιφερειακή ανάπτυξη έχει αποτελέσει αντικείμενο ευρείας συζήτησης στην Ιταλία, από τη δεκαετία του 1970 (Magnaghi, Perelli, 1978· Paci, 1982· Garofoli, 1974· Bagnasco, 1977· Arcangeli κ.ά., 1980· Mingione, 1985· *Inchiesta*, 1986). Έχει ακόμη από τότε προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών άλλων ερευνητών (Friedman, 1977· Urry, 1981· Cooke, 1983· Massey, 1984β). Μέσα από αυτή την οπτική οι περιφέρειες και οι περιοχές αντιμετωπίζονται ως χωρο-κοινωνικές ενότητες, όπου η αναπτυξιακή διαδικασία παράγει και στη συνέχεια ενεργοποιεί την αναπαραγωγή γεωγραφικά διαφοροποιημένων καταμερισμών εργασίας. Καλά αμειβόμενες, ασφαλείς θέσεις απασχόλησης που απαιτούν πολλά προσόντα και προσδίδουν κύρος, έχουν την τάση να συγκεντρώνονται σε ορισμένες περιοχές, ενώ άλλες χαρακτηρίζονται από τις αντίθετες τάσεις (Cooke, 1983). Αυτές οι διαφορές γίνονται κατανοητές αν διερευνήσει κανείς τους τρόπους λειτουργίας των τοπικών αγορών εργασίας, τις συνθήκες και τις σχέσεις κάτω από τις οποίες συμβαίνει η ανταλλαγή της εργατικής δύναμης σε συγκεκριμένους τόπους.

Οι τοπικές αγορές εργασίας είναι χρονικά και χωρικά συγκεκριμένες και επιτρέπουν να ενσωματωθούν στην ανάλυση ερωτήματα σχετικά π.χ. με την τοπική παραγωγική βάση και τις μορφές ιδιοκτησίας, με τη γεωγραφική κατανομή των θέσεων απασχόλησης, με την προσφορά, τη ζήτηση και το κόστος της εργασίας, με τη διαστρωμάτωση και τη συλλογική οργάνωση των εργαζομένων, με τις τοπικές συνθήκες ρύθμισης και τις μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής. Τα θέματα αυτά, που τα εξετάζουμε αναλυτικότερα παρακάτω, έχουν εθνικές και ακόμα διεθνείς διαστάσεις και επιπτώσεις που προκύπτουν, τουλάχιστον εν μέρει, από γενικότερες διαδικασίες καπιταλιστικής ανασυγκρότησης σε συγκεκριμένους τομείς και κλάδους και δημιουργούν διαφοροποιημένη προσφορά και ζήτηση εργασίας. Η γεωγραφική ιδιαιτερότητα των τοπικών αγορών εργασίας εισάγει επιπλέον μια πολυπλοκότητα σχέσεων που είναι δύσκολο να γίνουν αντιληπτές από τα λειτουργικά πρότυπα κατάτμησης των αγορών εργασίας (Berger, Piore, 1973· Edwards κ.ά., 1973). Η χωρική διαφοροποίηση φέρνει την εργασία στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, σε μια στιγμή όπου η τάση για μεγαλύτερη ευελιξία απαιτεί μια ποικιλία αγορών εργασίας για να ικανοποιηθούν οι διαφορετικές λειτουργίες του κεφαλαίου.

Η τοπική παραγωγική βάση και τα χαρακτηριστικά ιδιοκτησίας του κεφαλαίου αντανakλούν τη διαδοχή των ρόλων μιας περιοχής στον μεταβαλλόμενο χωρικό καταμερισμό της εργασίας (Massey, 1984β). Αποτελούν επίσης τμήμα των παγκόσμιων διαδικασιών αναδιάρθρωσης σε συγκεκριμένους τομείς της παραγωγής. Οι τύποι των παραγωγικών δραστηριοτήτων και η χωρική τους διαφοροποίηση, η τομεακή σύνθεση της απασχόλησης, το είδος των επιχειρήσεων (ιδιοκτησιακό καθεστώς, μέγεθος, χρησιμοποιούμενη τεχνολογία, αγορές προϊόντων, απαιτήσεις ειδικεύσεων, μέσα εργατικού ελέγχου, κ.ά.) δημιουργούν αρκετά διαφορετική ζήτηση εργασίας. Αυτή η διαφοροποιημένη ζήτηση έχει αποφασιστική σημασία για τη χωροθέτηση των επιχειρήσεων (Storper, Walker, 1989). Η γεωγραφική κατανομή των θέσεων εργασίας (μαζί με την οργάνωση των επιχειρήσεων) οριοθετεί περιοχές από όπου αντλείται εργατικό δυναμικό και τα όρια των καθημερινών μετακινήσεων ως τμήμα του ορισμού των τοπικών αγορών εργασίας. Το θεσμικό πλαίσιο, όπως ορίζεται από το κράτος και τις τοπικές αρχές, όπως π.χ. περιφερειακές επιδοτήσεις και κίνητρα για το κεφάλαιο ή τοπική ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, επηρεάζει τις αποφάσεις για χωροθέτηση βιομηχανιών και ως εκ τούτου τη γεωγραφικά διαφοροποιημένη ζήτηση εργασίας.

Η τελευταία συνδυάζεται ή διαφοροποιείται στο χρόνο καθώς συσχετίζεται με συγκεκριμένες και γεωγραφικά διαφοροποιημένες κοινωνικές δομές, όπου η εργατική δύναμη αναπαράγεται σε καθημερινή βάση και από γενιά σε γενιά. Οι συνθήκες αναπαραγωγής διαφέρουν σημαντικά, ανάλογα με τις πρακτικές διαφόρων κοινωνικών φορέων, τοπικών ή εθνικών (οικογένεια, τοπική κοινότητα, κράτος). Στην αντιφατική διαδικασία ανταλλαγής της εργατικής δύναμης, «η προσφορά εργατικού δυναμικού» δεν είναι ένα συγκεκριμένο σύνολο χαρακτηριστικών που ενσωματώνονται σε συγκεκριμένες δουλειές. Είναι μάλλον ένα σύνολο ιδιοτήτων με τις οποίες τα άτομα εντάσσονται στις εργασιακές σχέσεις. Αυτές οι ιδιότητες δεν αποκτώνται μόνο μέσα από την εμπειρία της εργασίας, αλλά και μέσα από την κοινωνικοποίηση σε κυρίαρχες αξίες, σε πολιτισμικές, φυλετικές ή εθνικές ταυτότητες (βλ. επίσης Elson, Pearson, 1981).

Το γενικό μέγεθος μιας τοπικής εργασίας εξαρτάται από εθνικές ή τοπικές πρακτικές που περιλαμβάνουν ή αποκλείουν άτομα ή ομάδες από αυτή. Οι τελευταίες αλλάζουν διαχρονικά και δεν καθορίζονται απαραίτητα από τις απαιτήσεις της ζήτησης. Θεσμικοί περιορισμοί για το κατώτατο όριο ηλικίας ή για την ηλικία συνταξιοδότησης διαμορφώνουν τις ομάδες ηλικιών που περιλαμβάνονται νόμιμα σε μια αγορά εργασίας. Πρακτικές διακρίσεων μεταξύ ανδρών-γυναικών ή εθνικών ομάδων τοποθετούν τα άτομα σε συγκεκριμένες θέσεις στην αγορά εργασίας ή, κάποτε, τα αποκλείουν εντελώς (βλ. και Phillips, Taylor, 1980· Alexander, 1980). Αυτές οι πρακτικές, μαζί με τοπικές ή

τομεακές παραδόσεις εργατικού συνδικαλισμού καθορίζουν σε πολλές περιπτώσεις μια ιεραρχία από αποδεκτά επίπεδα αμοιβών (βλ. Σακέλης, 1989).

Ειδικές μορφές εργασιακών σχέσεων, όπως η σιγουριά και η κανονικότητα των συμβάσεων εργασίας, οι προοπτικές εξέλιξης, οι κανονισμοί υγείας και ασφαλείας στους τόπους δουλειάς, αλλά και οι μορφές υπεργολαβιών, δουλειάς με το κομμάτι στο σπίτι (φασόν), πολλαπλής, μερικής ή εποχικής απασχόλησης, όλες αυτές οι μορφές αποτελούν συγχρόνως το αποτέλεσμα παγκόσμιων τομεακών πρακτικών και των τοπικών συνθηκών που επιτρέπουν την υλοποίησή τους ή τις κάνουν αποδεκτές. Αυτές οι «συνθήκες αγοράς» της εργατικής δύναμης κατατέμνουν τις τοπικές αγορές εργασίας σε διαφορετικές ομάδες εργαζομένων/θέσεων απασχόλησης. Η ηλικία, το φύλο, η εθνικότητα των εργαζομένων διαμορφώνουν μια εξίσου σημαντική βάση για διακρίσεις που βασίζονται σε παράγοντες άσχετους με τον τόπο εργασίας (Wallerstein, 1983).

Από μια τέτοια οπτική είναι προφανές ότι δεν είναι δυνατό να αντιμετωπίσουμε την εργατική τάξη ως ένα ομοιογενές σύνολο ή μια αφηρημένη ιδέα. Πρέπει μάλλον να προσεγγίζεται σαν ένα σύνολο μεταβαλλόμενων σχέσεων, όπου άνδρες και γυναίκες, «κεντρικοί» και «περιθωριακοί» εργαζόμενοι, μετανάστες και περιοδικά εργαζόμενοι στην άτυπη οικονομία, όλοι/όλες υφίστανται εκμετάλλευση από το κεφάλαιο, συγχρόνως όμως έχουν και ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ τους (Ugry, 1981· Mingione, 1983· Vaiou, 1986). Οι μορφές οργάνωσης και πάλης των εργαζομένων δεν είναι λοιπόν δεδομένες ή διαχρονικά σταθερές, ούτε μπορούν να είναι οι ίδιες σε όλες τις περιφέρειες και σε όλες τις χώρες. Οι διαφορετικές τοπικές αγορές εργασίας συμβάλλουν στη δημιουργία διαφορετικών ταξικών συγκροτήσεων και προσδιορίζονται από αυτές. Μπορούν έτσι να αναπτυχθούν διαφορετικές μορφές αλληλοβοήθειας και αντίστασης βασισμένες στις παραγωγικές σχέσεις και στις τοπικές κοινωνικές δομές, όπου τα άτομα αποκτούν συνείδηση κοινών εμπειριών.

Η συζήτηση που προηγήθηκε ήταν μια προσπάθεια να περιγραφούν οι τρόποι μέσα από τους οποίους οι τοπικές αγορές εργασίας μπορούν να αποδειχτούν μία χρήσιμη έννοια για την κατανόηση της άниση περιφερειακής ανάπτυξης ως αποτέλεσμα, και ταυτόχρονα βάση, γενικών διαδικασιών καπιταλιστικής ανασυγκρότησης και συγκεκριμένων τοπικών κοινωνικών δομών. Στα τμήματα που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε την άниση ανάπτυξη στη Μακεδονία - Θράκη μέσα από τις λειτουργίες των τοπικών αγορών εργασίας, αφού προηγουμένως αναφερθούμε εν συντομία στις αλλαγές των συνθηκών άниση περιφερειακής ανάπτυξης στο σύνολο της χώρας και στο εσωτερικό της Μακεδονίας και Θράκης.

2. ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ ΧΩΡΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στη διαδικασία της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης στην Ελλάδα, ο βορειοελλαδικός χώρος διαδραματίζει έναν σημαντικό ρόλο. Η ανάπτυξη στο Βορρά ήταν πάντα (και περισσότερο από άλλες ελληνικές περιφέρειες) το αποτέλεσμα πολύπλοκων γεωπολιτικών συσχετισμών, ιδιωτικών πρωτοβουλιών και έντονων κρατικών παρεμβάσεων. Οι «νέες χώρες» γίνονται το πεδίο καινοτόμων κρατικών επεμβάσεων σε όλους τους τομείς (από το 1913 και κυρίως μετά το 1922), όπως στην οικονομική πολιτική, αγροτική μεταρρύθμιση, υδραυλικά έργα, πολεοδομία, υγειονομική πολιτική και εκπαίδευση. Όπως υποστηρίζουν όμως ορισμένοι ερευνητές, ο συνδυασμός της αρνητικής διεθνούς συγκυρίας με τις τοπικές ιδιαιτερότητες και συγκεκριμένες επιλογές (κυβέρνησης και ιδιωτών) συνέβαλε στη με άνιστο τρόπο και προς όφελος των Αθηνών ενσωμάτωση της Μακεδονίας και Θράκης στην εθνική αγορά (Κοφινιάς, 1913· Μαυρογορδάτος, 1982· Γερολύμπου κ.ά., 1987).

Σημαντικές και επάλληλες ιστορικές τομές (πόλεμοι, ανταλλαγές πληθυσμών, προσφυγικός εποικισμός, Διχασμός, εμφύλιος) διαταράσσουν συνεχώς τις πλούσιες όσο και ελλιπώς αξιοποιημένες τοπικές παραγωγικές δυνατότητες μέχρι περίπου τα τέλη της δεκαετίας 1950. Αυτό δεν σημαίνει ότι η προηγούμενη περίοδος χαρακτηρίζεται από στασιμότητα, το αντίθετο μάλιστα. Ωστόσο, διακινδυνεύοντας μία υπόθεση, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο βορειοελλαδικός χώρος αρχίζει να αναπτύσσει τις παραγωγικές του δυνάμεις στα πλαίσια της «ελεύθερης αγοράς», 30-40 χρόνια μετά την απελευθέρωσή του, παρουσιάζοντας συγχρόνως και μια σειρά από σημαντικά περιφερειακά πλεονεκτήματα (βλ. παρακάτω τμήμα 3, και Παναγιωτόπουλος, 1985).

Η σημερινή κατάσταση εμφανίζεται έντονα διαφοροποιημένη ως προς τις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας, όσο και στο εσωτερικό της Μακεδονίας και Θράκης μεταξύ νομών, επαρχιών και δήμων/κοινοτήτων. Από τα στοιχεία του Πίνακα 1 γίνεται φανερό ότι, σε περιφερειακό επίπεδο, η Κεντρική - Δυτική και Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη παρουσίασαν στο διάστημα 1973-1984 τις σημαντικότερες διαρθρωτικές αλλαγές στην παραγωγική τους βάση (κυρίως στη γεωργία και βιομηχανία), δείχνοντας έτσι ένα σημαντικό δυναμισμό, σε αντίθεση με τις άλλες ελληνικές περιφέρειες (Παπαγιαννάκης, κ.ά., 1985). Ο δυναμισμός αυτός στο Βορρά συμπίπτει με την ύφεση της ελληνικής οικονομίας κατά την περίοδο 1973-1980, που είχε αρνητικές επιπτώσεις στα «παραδοσιακά» βιομηχανικά κέντρα (Αθήνα - Πειραιάς, Πάτρα, Βόλος και, εν μέρει, Θεσσαλονίκη), και με τις τάσεις αποκέντρωσης βιομηχανικών επενδύσεων κατά μήκος του αναπτυξιακού διαδρόμου σχήματος S που

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
Αλλαγές στην παραγωγική δομή των περιφερειών στην Ελλάδα 1958-1983

Περιφέρειες	Δείκτης ακαθάριστου περιφερειακού προϊόντος ανά κάτοικο Ελλάδα = 100		Ετήσια μεταβολή ακαθάριστου περιφερειακού προϊόντος		Ετήσια μεταβολή στη βιομηχανική απασχόληση %		Δείκτης παραγωγικότητας εργασίας στη γεωργία Ελλάδα = 100		Δείκτης κατά κεφαλήν δημοσίων επενδύσεων Ελλάδα = 100		Ποσοστά κατανομής ιδιωτικών επενδύσεων που χρησιμοποιήσαν κίνητρα Ελλάδα = 100%	
	1958	1982	1953-1973	1974-1981	1953-1969	1970-1981	1973-1980	1970-1974	1975-1980	1967-1982		
1. Αττική	159,8	121	5,7	3,4	5,2	0,2	91	102	114	13,28		
2. Ανατ. Στερεά Ελλάς	77,9	128	3,9	5,8	1,1	2,3	98	80	110	10,20		
3. Πελοπόννησος	86,9	88	5	4,8	-1,9	2,2	96	156	103	13,33		
4. Νησιά Ιονίου	58	59	2,8	2,9	-1,8	0,5	58	91	68	0,02		
5. Ήπειρος και Δυτική Στερεά Ελλάς	56,8	73	4	5,3	-0,1	0,8	79	82	115	5,55		
6. Θεσσαλία	78,8	89	4,2	5,5	-0,5	3,1	121	59	62	7,44		
7. Κεντρική και Δυτική Μακεδονία	90,5	97	5,1	6,8	1,1	3,9	119	126	90	15,92		
8. Ανατ. Μακεδονία	85,3	91,2	4,8	5,8	0,7	3,8	97	81	130	4,24		
9. Θράκη	55	68	3,1	5,2	-0,5	8,5	122	92	149	17,86		
10. Κρήτη	72,3	81	4,1	4,7	-2,1	0,6	88	96	83	3,52		
11. Νησιά Αιγαίου	72	78	3,8	4,1	-1,2	-1,1	79	84	90	8,64		

Πηγές: Αθανασόπουλος, 1984, Περιφερειακοί Λογαριασμοί, 1985, Hadjimichalis, 1985, ΚΕΠΕ, 1983, Χατζηπαναγιώτου 1984, ΑΤΕ, 1984, Τράπεζα της Ελλάδος 1985 (δικοί μας υπολογισμοί).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Ενδοπεριφερειακές διαφοροποιήσεις στη Μακεδονία και Θράκη — 1981-1984

Νομοί	Γεωργ. προϊόν ανά απασχολ. 1981 χιλ. όρχ.	Βιομ. προϊόν ανά απασχολ. 1981 χιλ. όρχ.	Ρυθμοί μεταβολής βιομηχανικής απασχόλησης 1978-84, 1938-84	Κατά κεφαλήν ίδιολ. κατα- θέσεις 1981 χιλ. όρχ.	Ποσοστό αναλ- φάβητων στο σύνολο πληθυ- σμού 1981	Ποσοστό πλιθ- στρομάνω δικτύου στο σύνολο, 1982	Κατά κεφαλήν δημόσιες επεν- δύσεις 1982 εκατ. όρχ.
Γρεβενά	(*)	(*)	(*)	62,6	11,4	37,6	45,8
Καστοριά	272	289	16,73	130,2	8,7	37,1	20,3
Κοζάνη	352	698(*)	15,21	125,2	8,9	64,3	16,0
Φλώρινα	384	281	17,32	61,5	10,9	85,6	31,4
Πτερια	383	500	47,56	95,2	7,8	73,3	19,6
Ημαθία	541	921	20,66	174,80	9,9	78,7	16,2
Πέλλα	395	664	23,01	117,57	10,7	85,2	50,3
Κιλκίς	451	630	43,72	196,95	8,7	72,3	20,6
Θεσ/νίκη	512	580	17,88	155,81	6,3	90,4	27,9
Χαλκιδική	406	304	13,42	23,74	8,7	65,8	36,3
Σέρρες	299	553	9,72	50,68	12,4	85,6	60,4
Καβάλα	339	457	21,98	44,14	9,6	85,6	26,6
Δράμα	343	581	26,18	76,46	11,6	67,2	20,6
Ξάνθη	201	455	48,69	167,76	21,9	73,0	28,4
Ροδόπη	200	348	37,58	75,63	27,8	65,2	27,5
Έβρος	354	579	30,31	47,62	12,5	80,0	71,4
Σύνολο χώρας	356	544	4,04	55,13	8,6	59,4	30,6

Πηγές: Τράπεζα Ελλάδος, 1985, ΚΕΠΕ, 1986, Απογραφές Βιομηχανίας, 1958, 1978, 1984, ΕΣΥΕ, 1984, ΜΕΤΕΚ, 1986, 1987.

* Ο νομός Γρεβενών περιλαμβάνεται στους υπολογισμούς μαζί με το νομό Κοζάνης.

ενώνει Πάτρα - Κόρινθο - Αττική - Λάρισα - Θεσσαλονίκη - Καβάλα.

Ωστόσο, δεν πρέπει ο δυναμισμός των βόρειων επαρχιών και οι τάσεις βιομηχανικής αποκέντρωσης να υπερεκτιμηθούν και να αναγορευτούν σε κυρίαρχα πρότυπα ανάπτυξης. Η σημασία τους είναι σχετική, εκτιμάται δηλαδή σε σχέση με τις αντίθετες τάσεις των προηγούμενων δεκαετιών και με τη σημαντική θετική εξέλιξη των περισσότερων δεικτών στις περιοχές αυτές. Παρά τη μείωση των διαφορών όμως, η σύγκριση με την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη εξακολουθεί (με εξαίρεση την Καστοριά) να είναι δυσμενής.

Στο εσωτερικό της Μακεδονίας και Θράκης οι γεωγραφικές διαφοροποιήσεις είναι εξίσου σημαντικές (βλ. Πίνακα 2). Η ευρύτερη περιοχή Θεσσαλονίκης συνεχίζει να αποτελεί τον σημαντικότερο παραγωγικό πόλο στη Βόρεια Ελλάδα, με διεθνή ακτινοβολία, συγκεντρώνοντας το 1984 το 12,3% του συνόλου των βιομηχανικών καταστημάτων και το 14,1% της βιομηχανικής απασχόλησης. Οι ρυθμοί αύξησης βιομηχανικής απασχόλησης στους υπόλοιπους νομούς, από το 1973 μέχρι το 1984, ήταν πάντα υψηλότεροι από αυτούς της Περιφέρειας Πρωτευούσης και του συνόλου της χώρας, εκτός των νομών Φλωρίνης, Χαλκιδικής και Έβρου. Στην περιοχή περιλαμβάνονται επίσης τέσσερις από τις πλουσιότερες περιοχές της χώρας (ως προς ΑΕΠ και κατά κεφαλήν διαθέσιμο εισόδημα): Κοζάνη, Καστοριά, Ημαθία, Κιλκίς, και δύο από τις φτωχότερες: Γρεβενά και Ροδόπη (Βολουδάκης, Πανουργιάς, 1987). Με εξαίρεση τους δύο τελευταίους νομούς, οι υπόλοιποι είχαν το 1981 κατά κεφαλήν εισόδημα πάνω ή πολύ κοντά στον εθνικό μέσο όρο. Με όλους τους ενδοιασμούς που υπάρχουν για τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται για τον υπολογισμό του κατά κεφαλήν εισοδήματος, πιστεύουμε ότι ο παρακάτω πίνακας, που δείχνει την εξέλιξη 1961-1981 και ομαδοποιεί τους νομούς σε τρεις κατηγορίες, είναι ενδεικτικός για τον πρόσφατο δυναμισμό της περιοχής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Η εξέλιξη του κατά κεφαλήν εισοδήματος

α) 1961 - 1981	Μείωση του κατά κεφαλήν εισοδήματος	Ημαθία, Θεσσαλονίκη
β) 1961 - 1981	Αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος	Καστοριά, Κοζάνη, Πέλλα, Φλώρινα, Χαλκιδική
γ) 1961 - 1971	Μείωση του κατά κεφαλήν εισοδήματος	Καβάλα, Κιλκίς, Πιερία, Σέρρες
1971 - 1981	Αύξηση	Έβρος, Ξάνθη, Ροδόπη

Πηγή: Βολουδάκης, Πανουργιάς, 1987.

Οι θετικές εξελίξεις στο κατά κεφαλήν εισόδημα στους νομούς της Βόρειας Ελλάδας από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, συνοδεύουν την ευρύτερη πληθυσμιακή και παραγωγική ανάκαμψη που χαρακτηρίζει αρκετές μη αστικές περιοχές της χώρας. Μετά την ανάσχεση της μαζικής εξωτερικής μετανάστευσης και την επάνοδο των μεταναστών, ορισμένα τμήματα και ευρύτερες περιφέρειες της Μακεδονίας και Θράκης άλλαξαν σταδιακά τη θέση τους στον ευρωπαϊκό καταμερισμό της εργασίας και από καθυστερημένες αγροτικές περιοχές εξαγωγής εργατικού δυναμικού, μεταβλήθηκαν σιγά σιγά σε αυτό που έχουμε ονομάσει «ενδιάμεσες περιφέρειες» (Hadjimichalis, Vaiou, 1985).¹ Ένας δεύτερος —εκτός του πληθυσμού— παράγοντας που επηρέασε τη νέα αυτή χωρική κατανομή της εργασίας ήταν η σταδιακή ειδικευση (στην οποία συμμετέχουν και άλλες περιοχές της Νότιας Ευρώπης) σε ορισμένες κατηγορίες βιομηχανικών καταναλωτικών προϊόντων, όπου οι μικρές και μεσαίες μονάδες είναι ιδιαίτερα αποδοτικές. Η γεωργική παραγωγή αναπτύχθηκε σημαντικά μέσα από τη ζήτηση και τις επιδοτήσεις της ΕΟΚ συνδυάζοντας παραδοσιακά προϊόντα με νέες δυναμικά καλλιέργειες, σε θερμοκήπια και ειδικές δενδροκομικές ποικιλίες, όπου οι μικρές σύγχρονες οικογενειακές εκμεταλλεύσεις ανταγωνίζονται με επιτυχία μεγαλύτερες καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Στον τουριστικό τομέα, ιστορικά μνημεία, ιαματικές πηγές και ηλιόλουστες ακτές προσελκύουν μαζικό τουρισμό που κατευθύνεται, μέσω των tour operators, σε μεγάλα τουριστικά συγκροτήματα ή σε μικρές μονάδες οικογενειακού χαρακτήρα, ενοικιάζοντας καμιά φορά ολόκληρα χωριά (Καιρίδης, 1987). Τέλος, ένας τρίτος σημαντικός παράγοντας που επηρέασε την ανάπτυξη των ενδιάμεσων περιφερειών στη Μακεδονία και Θράκη ήταν η κρατική παρέμβαση μέσω της κατανομής των δημοσίων επενδύσεων, της νομοθεσίας κινήτρων και της κατασκευής μεγάλων τεχνικών έργων ή κρατικών βιομηχανικών μονάδων (Χατζημιχάλης, 1988). Με εξαίρεση το νομό Θεσσαλονίκης, όλοι οι άλλοι νομοί, και περισσότερο της Θράκης, ευνοήθηκαν ιδιαίτερα μετά το 1972 από τις ενισχύσεις της νομοθεσίας κινήτρων. Ωστόσο οι τελευταίες, αν και συνέβαλαν ουσιαστικά στη δημιουργία νέων επενδύσεων στη Βόρεια Ελλάδα, ειδικά στη βιομηχανία είχαν περιορισμένα θετικά αποτελέσματα ως προς την κλαδική αναδιάρθρωση, τη βοήθεια

1. Προσδιόρισαμε ως «ενδιάμεσες περιφέρειες» εκείνες τις περιοχές που γνώρισαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μια πληθυσμιακή και οικονομική ανάκαμψη χρησιμοποιώντας τους παρακάτω δείκτες: πληθυσμιακή αύξηση 1971-1981, αύξηση του ενεργού πληθυσμού άνω του εθνικού μέσου όρου (1971-1981), αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος και ΑΕΠ (μεγαλύτερη ή πολύ κοντά στο σύνολο της χώρας), αύξηση απασχόλησης στη βιομηχανία ή στον τουρισμό, παραγωγικότητα γεωργίας (φυτική + ζωική παραγωγή) μεγαλύτερη του συνόλου της χώρας, ποσοστά συμμετοχής γυναικών στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα, τουριστικές κλίμες ανά 1.000 άτομα, δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις (υψηλότερα ποσοστά του συνόλου της χώρας). Για αναλυτική παρουσίαση βλ. Βαΐου, Χατζημιχάλης, 1987.

μικρών δυναμικών μονάδων και τη μείωση του κόστους των επενδύσεων (βλ. αναλυτικά Καλογήρου κ.ά., 1987).

Οι εξελίξεις αυτές ενίσχυσαν τη γεωγραφική και κοινωνική διαφοροποίηση σε εθνικό επίπεδο και στο εσωτερικό της Μακεδονίας - Θράκης ανάμεσα: α) σε «ανεπτυγμένες» αστικές περιοχές, με παλαιότερη βιομηχανική ανάπτυξη (όπως Αθήνα - Πάτρα, Θεσσαλονίκη - Καβάλα), ορισμένες από τις οποίες άρχισαν να δείχνουν κάποια μείωση του επίσημα καταγραφόμενου οικονομικού τους δυναμισμού, β) σε περιθωριοποιημένες αγροτικές περιοχές (κυρίως στα ορεινά και/ή απομακρυσμένα νησιά), που συνεχίζουν να χάνουν πληθυσμό και αδυνατούν να προσελκύσουν παραγωγικές δραστηριότητες, και γ) στη δυναμική ομάδα των ενδιάμεσων περιφερειών, που περιλαμβάνουν μεσαίου μεγέθους αστικά κέντρα και μεγάλες ημιαστικές και αγροτικές εκτάσεις.

Αρκετές περιοχές της Μακεδονίας και Θράκης συμμετείχαν ενεργά την περίοδο 1973-1987 σε αυτό το νέο αναπτυξιακό πρότυπο, αντικρούοντας έτσι κάποιες κυρίαρχες απόψεις για την υπανάπτυξη και τη στασιμότητα. Αρκετές βιομηχανικές επιχειρήσεις και γεωργικές εκμεταλλεύσεις πραγματοποίησαν υψηλά κέρδη την περίοδο που εξετάζουμε, ξεπερνώντας ορισμένες φορές τον εθνικό τομεακό μέσο όρο. Από στοιχεία της ICAP (1985, 1986 και 1987) για τα κέρδη των βιομηχανικών επιχειρήσεων, 8-10 (ανάλογα με τη χρονιά) από τις 30 περισσότερο κερδοφόρες επιχειρήσεις έχουν τα εργοστάσιά τους στη Μακεδονία - Θράκη, ενώ στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας οι 3 στις 4 βιομηχανικές επιχειρήσεις είχαν σημαντικά κέρδη το 1986 και 1987 (ΣΒΒΕ, 1987). Οι επίσημες αυτές καταγραφές των κερδών δεν μπορούν να παρουσιάσουν το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων της περιοχής, που βασίζονται επιπλέον στην αφορολόγητη και αδήλωτη σε μεγάλο βαθμό γεωργική παραγωγή, στις άτυπες οικονομικές σχέσεις, στη βιομηχανία και υπηρεσίες «που δεν φαίνονται», την παραοικονομία και φοροδιαφυγή. Μόνο η έρευνα πεδίου σε συνδυασμό με μακρο-οικονομικές αναλύσεις μπορεί να φανερώσει τον υφιστάμενο «κρυφό» παραγωγικό δυναμισμό, ο οποίος βρίσκει συχνά διέξοδο στην πολυτελή κατανάλωση που είναι φανερή ακόμη και σε μια απλή επίσκεψη στα παράλια της Κατερίνης, στη Βέροια, στην Κατοριά, στις Σέρρες ή στην Καβάλα.

3. ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ²

Στη Μακεδονία και στη Θράκη, ένας σημαντικός αριθμός από πρόσφατα επαναδραστηριοποιημένες βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις καταναλωτικών προϊόντων, εξαγωγικές βιομηχανίες τροφίμων και ποτών, εντατική γεωργία, υπηρεσίες για την τοπική παραγωγική δραστηριότητα, τουρισμός και μεταφορές μπόρεσαν —σε αντίθεση με άλλες περιοχές— να προσαρμόσουν γρήγορα και αποδοτικά τις παραγωγικές τους διαδικασίες τα 10 τελευταία χρόνια. Οι επιχειρήσεις στη Βόρεια Ελλάδα (τοπικό και ξένο κεφάλαιο) αξιοποίησαν με επιτυχία και διορατικότητα ορισμένους παράγοντες —όπως π.χ. το ευνοϊκό διεθνές γεωπολιτικό κλίμα της περιόδου 1979-1988, τις τοπικές παραγωγικές παραδόσεις, την ευκολότερη προσπέλαση στις ευρωπαϊκές αγορές, τα πλούσια φυσικά αποθέματα, το οργανωμένο σύστημα οικισμών, τις ισχυρές κρατικές επιδοτήσεις κεφαλαίου, τις φοροαπαλλαγές και τη δημιουργία νέων υποδομών (βλ. Λουκάκης κ.ά., 1987)— για να αυξήσουν το μερίδιό τους στην εσωτερική αγορά και να πραγματοποιήσουν σημαντικές εξαγωγές. Σοβαρό ρόλο έπαιξε επίσης ο έγκαιρος τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των εγκαταστάσεων σε αρκετές παλαιές μονάδες και η εισαγωγή σε ορισμένες από αυτές αυτοματοποιημένων μεθόδων υψηλής τεχνολογίας.³

Υποστηρίζουμε όμως ότι ο κρισιμότερος παράγοντας που επέτρεψε τη

2. Στο τμήμα αυτό κάνουμε χρήση των αναλυτικών σημειώσεών μας από πολλές επισκέψεις σε διάφορες περιοχές και παραγωγικές μονάδες της Βορ. Ελλάδας στο διάστημα 1985-88 και από συνεντεύξεις με το προσωπικό Νομαρχιών, στελέχη επιχειρήσεων, εργαζόμενους/νες και συνδικαλιστές/ριες. Αντλούμε επίσης στοιχεία από: α) δύο έρευνες που έκανε η ΜΕΤΕΚ Α.Ε. το 1985 και το 1986 σε δείγμα 63 βιομηχανικών επιχειρήσεων στην Κ.Δ. Μακεδονία και 52 βιομηχανικών εταιρειών στην Α. Μακεδονία και Θράκη, β) την δημοσίευτη έρευνα για «Χωροθέτηση βιομηχανίας στη Β. Ελλάδα: Επιπτώσεις από τη νομοθεσία κινήτρων» που ολοκληρώνεται από τους Ν. Καλογήρου, Σ. Καραγιάννη, Α. Λαμπριανίδη, Ν. Παπαμίχο και Κ. Χατζημιχάλη, γ) την «Παρουσίαση στατιστικών στοιχείων αγοράς εργασίας στην Ελλάδα», Ι.Π.Α., Αθήνα 1989, και δ) την αδημοσίευτη έρευνα «Διάχυτη εκβιομηχάνιση στην ευρύτερη περιοχή Θεσσαλονίκης», που ολοκληρώνεται από τους Ντ. Βαΐου, Α. Λαμπριανίδη, Κ. Χατζημιχάλη και Ζ. Χρονάκη.

3. Για παράδειγμα σημειώνουμε την εγκατάσταση για πρώτη φορά στη Βόρεια Ελλάδα το 1986 αυτόματης (με έλεγχο από ρομπότ) γραμμής παραγωγής νημάτων στα «Κλωστήρια Ναούσης, Α.Ε.» και στην «Ελληνική Νηματουργία, Α.Ε.» που έχει εργοστάσιο στα Γιαννιτσά. Η τελευταία το 1987 ήταν πρώτη στον κατάλογο των περισσότερο κερδοφόρων βιομηχανιών. Επίσης, αρκετές μεγάλες βιομηχανίες ετοίμου ενδύματος (Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Καβάλα) και γούνας (Καστοριά) που κάνουν συστηματικές εξαγωγές στο εξωτερικό έχουν εγκαταστήσει on-line-computers για την παραλαβή παραγγελιών και την οργάνωση της παραγωγής μέσα στο εργοστάσιο και έξω από αυτό με φασόν.

δυναμική και κερδοφόρα ανάπτυξη των βιομηχανικών επιχειρήσεων, της γεωργίας και του τουρισμού, μέχρι περίπου τα τέλη της δεκαετίας του 1980, ήταν η *εργασία* και η διαφοροποιημένη οργάνωσή της σε *διακεκριμένες τοπικές αγορές εργασίας*. Οι σημαντικές εσωτερικές διαφοροποιήσεις τους επέτρεψαν στις τοπικές επιχειρήσεις, οι οποίες στη συντριπτική τους πλειονότητα ήταν εντάσεως εργασίας, να εφαρμόσουν ιδιαίτερα ευέλικτες στρατηγικές απασχόλησης. Στη Μακεδονία και στη Θράκη, περισσότερο ίσως από άλλες ελληνικές περιφέρειες, βρίσκουμε διαδεδομένο το συνδυασμό τυπικών και άτυπων μορφών απασχόλησης, τις προσλήψεις χωρίς συμβάσεις και τις συγχές απολύσεις, την πολλαπλή απασχόληση στη βιομηχανία - γεωργία - τουρισμό και τις έντονες διακρίσεις των εργαζομένων ανάλογα με το φύλο και την εθνική προέλευση.

Οι συνθήκες αυτές όντας συγκεντρωμένες στο χώρο σε διακεκριμένες τοπικές αγορές εργασίας, δημιουργούν *εξωτερικές οικονομίες κλίμακας και προοπτικές* στις επιχειρήσεις που υποκαθιστούν έτσι την έλλειψη εσωτερικών οικονομιών κλίμακας λόγω περιορισμένου μεγέθους των μονάδων. Ανάλογα με τον κλάδο και το είδος της επιχειρήσης αναπτύσσονται επιπλέον κάποιες δια-βιομηχανικές συνδέσεις μέσω υπεργολαβιών (σε κλάδους όπως έτοιμο ένδυμα, δέρμα, γούνα, έπιπλα, αντικείμενα από μέταλλο κ.ά.) και συνδέσεων προς τα μπρος ή προς τα πίσω (επεξεργασία γεωργικών προϊόντων, αγροτικά μηχανήματα κ.ά.) που συμβάλλουν και αυτές στη δημιουργία εξωτερικών οικονομιών σε περιοχές που όμως είχαν κάποια βιομηχανική παράδοση (Θεσσαλονίκη, Βέροια - Νάουσα, Καστοριά, Καβάλα). Οι εξωτερικές ως προς τις επιχειρήσεις οικονομίες κλίμακας είναι όμως *εσωτερικές ως προς την περιοχή*, συμβάλλοντας έτσι στο δυναμισμό της και στη διαφοροποίησή της από τις υπόλοιπες (βλ. και Scott, 1988).

Θα περιγράψουμε στη συνέχεια γιατί και κάτω από ποιες συνθήκες ορισμένα τμήματα της Μακεδονίας και Θράκης κατέχουν αυτές τις θέσεις στη χωρική κατανομή της εργασίας στην Ελλάδα μεταθέτοντας την έμφαση στις τοπικές αγορές εργασίας. Όπως σημειώσαμε προηγουμένως, θεωρούμε τις τοπικές αγορές εργασίας μια χρήσιμη έννοια για την κατανόηση των πολύπλοκων σχέσεων μεταξύ της ανάπτυξης ενός τόπου και του γενικότερου διεθνούς χωρο-κοινωνικού πλαισίου. Έτσι, στο τμήμα που ακολουθεί δεν προσπαθούμε να «αποδείξουμε κάποια θεωρία» για τις τοπικές αγορές εργασίας μέσω της εμπειρικής ανάλυσης. Ούτε ήταν στις προθέσεις μας να επαναλάβουμε το προφανές επιχείρημα ότι υπάρχει άφθονη, φθηνή και υπάκουη εργατική δύναμη που αξιοποιείται από το κεφάλαιο επιτόπου. Θα προσπαθήσουμε να *προεγγίσουμε τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες τμήματα του εργατικού δυναμικού αξιοποιούνται ή αδρανοποιούνται, με ορισμένο κόστος και ποιότητα σε συγκεκριμένους χρόνους και τόπους*. Θα εξετάσουμε λοιπόν την

προσφορά εργασίας στη Βόρεια Ελλάδα, το είδος των θέσεων απασχόλησης, τους τομείς και κλάδους όπου υπάρχει ζήτηση, το κόστος της εργασίας για το κεφάλαιο και τις ειδικές «ποιότητες» του εργατικού δυναμικού — όλα αυτά που συμβάλλουν στην ευελιξία, την οποία αξιοποίησε και αναπαρήγαγε η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου στην περιοχή (για τις θέσεις των πόλεων και περιοχών βλ. Χάρτη 1).

3.1 Το γενικό μέγεθος της αγοράς εργασίας

Ένα ενδεικτικό στοιχείο για το μέγεθος της αγοράς εργασίας —«την προσφορά» εργατικού δυναμικού— είναι το ποσοστό *ενεργού πληθυσμού*. Στην περίπτωση της Βόρειας Ελλάδας μετά το 1971 η αναλογία ενεργού πληθυσμού στον συνολικό είναι υψηλότερη (ή πολύ κοντά) στον εθνικό μέσο όρο με τα μεγαλύτερα ποσοστά στην Α. Μακεδονία και Θράκη (βλ. Πίνακα 4).

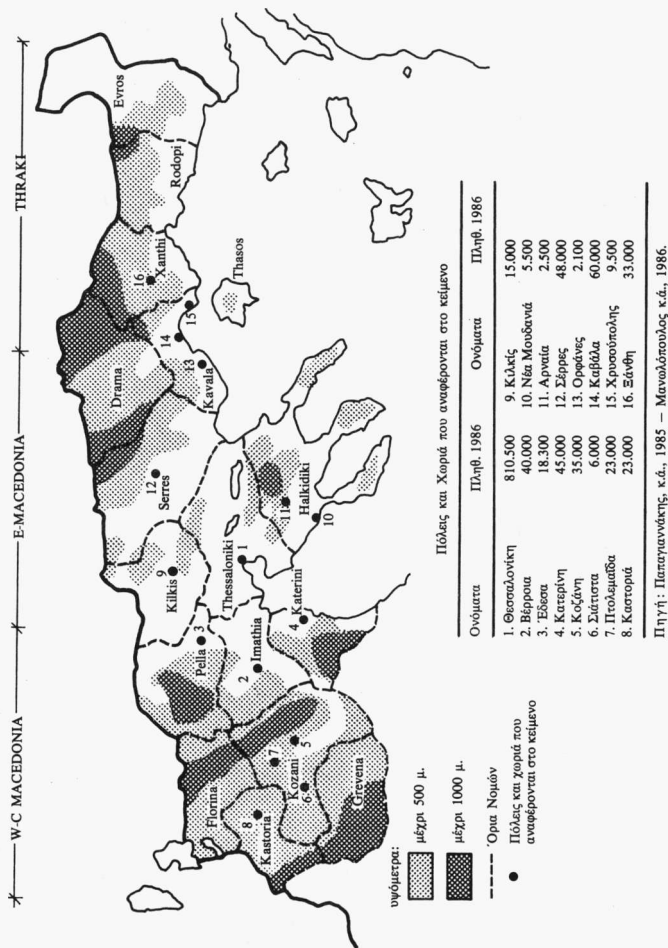
Οι γυναίκες αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα του ενεργού πληθυσμού: 40,3% στην Α. Μακεδονία και Θράκη και 31,1% στη Κ.Δ. Μακεδονία το 1986, παρακολουθώντας τις αυξητικές τάσεις σε εθνικό επίπεδο. Ιδιαίτερα η συμμετοχή τους στη βιομηχανική απασχόληση αυξάνεται γρήγορα μετά το 1970, για να φτάσει στην Α. Μακεδονία και Θράκη στο 33,2% το 1983 (το υψηλότερο ποσοστό στη χώρα) και στο 30,3% το 1986.

Όμως ο «ενεργός πληθυσμός» αναφέρεται μόνο σε αυτούς και αυτές που βρίσκονται *ήδη μέσα* στην αγορά εργασίας, είτε εργάζονται σε αμειβόμενες θέσεις απασχόλησης είτε ψάχνουν για δουλειά. Ένας δείκτης που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι το σύνολο των ατόμων *στις ηλικίες 15-65* (είσοδος - έξοδος στην αγορά εργασίας) ως προς το σύνολο του πληθυσμού, που δείχνει το εν δυνάμει μέγεθος της περιφερειακής αγοράς εργασίας. Για τη Βόρεια Ελλάδα επισημαίνουμε τα υψηλά ποσοστά αυτών των ομάδων ηλικιών (κοντά στον ή υψηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο), όπως επίσης και τα υψηλά ποσοστά των ατόμων που θα μπορούσαν να μπαίνουν στην αγορά εργασίας (15-19 ετών) σε σχέση με αυτά που είναι κοντά στη συνταξιοδότηση (60-64 ετών). Αυτός ο δημογραφικός δυναμισμός είναι ιδιαίτερα φανερός στις θρησκευτικές μειονότητες της Θράκης, στην Καστοριά και στην Πέλλα, ενώ παραμένει κοντά στον εθνικό μέσο όρο στις υπόλοιπες περιοχές της Κ.Δ. Μακεδονίας.

Τη δεκαετία 1960 ο πληθυσμός μειώθηκε σημαντικά (π.χ. —18,4% στην Α. Μακεδονία), με κύρια αιτία το καθαρό μέγεθος της μετανάστευσης, που έφτασε το —28,0% στην Α. Μακεδονία και —18,8% στη Θράκη. Οι τάσεις πληθυσμιακής ανάκαμψης της επόμενης δεκαετίας (1971-81) είναι κατ' αρχήν αποτέλεσμα της δραστηκής μείωσης της μετανάστευσης και των σημαν-

ΧΑΡΤΗΣ 1

Βόρεια Ελλάδα: Γεωγραφικά Στοιχεία που αναφέρονται στο κείμενο

τικών τάσεων επανόδου των μεταναστών κυρίως από Δυτ. Γερμανία. Έτσι, η καθαρή μετανάστευση μειώθηκε στο -3,4% στην Α. Μακεδονία και στο -2,4% στη Θράκη. Οι παλιννοστούντες, παρά τις αντίθετες προβλέψεις,⁴ εγκαθίστανται γενικά στις περιοχές προέλευσης όπου συνήθως έχουν διατηρήσει ιδιόκτητη γη (γεωργική ή αστική) και/ή άλλη περιουσία. Έχουν σημαντικά προβλήματα επανένταξης στις τοπικές αγορές εργασίας λόγω ηλικίας, ειδικεύσεων και έλλειψης γνωριμιών, γι' αυτό εργάζονται στη βιομηχανία μόνο εποχικά ή σε θέσεις χαμηλότερης εξειδίκευσης από αυτές που είχαν στο εξωτερικό (Ανδρίκοπουλου κ.ά., 1985). Από τους παλιννοστούντες μόνο ένα 3,3% στην Κ.Δ. Μακεδονία και ένα 8,5% στην Α. Μακεδονία και Θράκη αρχίζουν δική τους επιχείρηση οποιασδήποτε μορφής, ενώ ένα υψηλό ποσοστό (40,6% στη Κ.Δ. Μακεδονία και 46,8% στην Α. Μακεδονία - Θράκη), εργάζονται ως ανειδίκευτοι εργάτες, αν και ήταν «ειδικευμένοι» στο εξωτερικό. Σε κάθε περίπτωση, περίπου το 40% των εργαζομένων (κυρίως ανδρών) στη βιομηχανία έχουν εργαστεί στο εξωτερικό, κυρίως στη Δυτική Γερμανία, για κάποιο χρονικό διάστημα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εξέλιξη ποσοστών ενεργού πληθυσμού 1971-1986

	1971	1981	1983	1986
Σύνολο Χώρας	36,2	36,0	51,0	50,7
Άνδρες	53,7	53,6	71,3	68,2
Γυναίκες	19,4	19,1	33,2	34,3
Κεντρ. και Δυτική Μακεδονία	48	46	49,6	49,2
Άνδρες	72	72	70,9	69,0
Γυναίκες	26	23	29,9	31,1
Ανατ. Μακεδονία και Θράκη	54	50	58,8	55
Άνδρες	74	72	75,1	70,3
Γυναίκες	34	29	43,7	40,3

Πηγή: Ι.Π.Α., 1989 (επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού).

4. Ενδεικτική των λανθασμένων προβλέψεων είναι και η περιορισμένη ζήτηση κατοικιών από παλιννοστούντες στους δύο οικισμούς της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ στην Ξάνθη και στην Κομοτηνή και το μεγάλο για επαρχιακά δεδομένα ποσοστό αδιάθετων διαμερισμάτων σε πολυκατοικίες της Ξάνθης, βλ. Σχολιαστής 65, 1987.

Η συνολική απασχόληση στην Κ.Δ. Μακεδονία αυξήθηκε με υψηλό ρυθμό το 1981-86 και πάντως ανώτερο από το σύνολο της χώρας (5,3% έναντι 3,6%). Η σημαντικότερη αύξηση υπήρξε στις υπηρεσίες και η σημαντικότερη μείωση στη γεωργία, ενώ στη μεταποίηση είχαμε στασιμότητα. Στην Α. Μακεδονία και Θράκη είχαμε μια μικρή μείωση της απασχόλησης το διάστημα 1981-86, που αντέστρεψε τους υψηλούς ρυθμούς αύξησης του 1971-1981. Και εδώ παρουσιάστηκε μια αύξηση στην απασχόληση στις υπηρεσίες (6,1%) και δραματική μείωση στη γεωργία (-18%) αλλά και μία μικρή αύξηση στην απασχόληση στη μεταποίηση (2,22%). Ως προς τη θέση στο επάγγελμα και στις δύο περιφέρειες εμφανίστηκε μια σημαντική μείωση, σε απόλυτους αριθμούς και ποσοστά, των εργοδοτών, ενώ στις άλλες κατηγορίες είχαμε σημαντικές διαφοροποιήσεις (βλ. Πίνακες 5 και 6). Στην Α. Μακεδονία και Θράκη είχαμε μία αύξηση των μισθωτών και σημαντικές αρνητικές εξελίξεις στους αυτοαπασχολούμενους/νες και στα «συμβοηθούμενα και μη αμειβόμενα μέλη», ενώ στην Κ.Δ. Μακεδονία είχαμε ακριβώς τις αντίθετες εξελίξεις. Οι διαφορετικές τάσεις κατά περιοχές ερμηνεύονται εν μέρει από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των τοπικών αγορών εργασίας που αναφέρονται παρακάτω (βλ. 3.3, 3.4).

Η συνολική ανεργία —παίρνοντας υπόψη τους περιορισμούς των στοιχείων της ΕΣΥΕ— εμφανίζεται με μικρότερες τιμές από το σύνολο της χώρας στην Α. Μακεδονία και Θράκη και κοντά στον εθνικό μέσο όρο στην Κ.Δ. Μακεδονία για το διάστημα 1983-1986. Ως προς τα δύο φύλα η ανεργία μειώνεται στους άνδρες και παρουσιάζει σημαντική αύξηση στις γυναίκες, όπως αυξάνεται και στον μουσουλμανικό, σε σχέση με τον χριστιανικό πληθυσμό στην Ξάνθη και Κομοτηνή (18% έναντι 7% το 1986).

Πόσοι/ες από αυτές τις διαθέσιμες «δεξαμενές» εργασίας εντάσσονται ή αποκλείονται από την αγορά εργασίας δεν είναι προκαθορισμένο ή σταθερό. Σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και σε διαφορετικούς τόπους εντάσσονται στην αμειβόμενη εργασία ομάδες πληθυσμού που δεν θεωρούνταν διαθέσιμες προηγουμένως. Οι γυναίκες είναι ένα τυπικό τέτοιο παράδειγμα. Σε περίοδοι έλλειψης εργατικού δυναμικού (σε εμπόλεμες περιόδους αλλά και σε εποχές μαζικής μετανάστευσης) οι γυναίκες ενσωματώθηκαν στην αμειβόμενη εργασία. Όταν όμως εξέλιπαν οι προηγούμενες συνθήκες αποκλείστηκαν και πάλι από αυτήν. Τέτοιες μετακινήσεις χρειάστηκαν αλλαγές στις αντιλήψεις και συχνά αλλαγές στη νομοθεσία, σχετικά π.χ. με το αν μπορούν «να πάνε έξω να δουλέψουν» και σε τι είδους δουλειές, καθώς και στη νομοποίηση του αποκλεισμού τους.

Στη Βόρεια Ελλάδα η πρόσφατη αναδιάρθρωση αντλεί δυναμισμό από «δεξαμενές» εργασίας που δεν είχαν αξιοποιηθεί σε παλαιότερους χωρικούς καταμερισμούς της εργασίας. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις που χωροθετήθη-

καν στη Θράκη αξιοποιώντας τα κίνητρα μετά το 1974 χρησιμοποιούν κυρίως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό. Στη Θράκη υπάρχει υπερ-προσφορά τέτοιου εργατικού δυναμικού, υποαπασχολούμενου στη γεωργία και με το μεγαλύτερο σε εθνική κλίμακα ετήσιο πλεόνασμα εργασιμων ημερών. Η περιφέρεια παρουσιάζει το υψηλότερο ποσοστό γυναικείας απασχόλησης στη βιομηχανία. Δεν είναι λοιπόν απλή σύμπτωση ότι οι επιχειρήσεις που αναφέραμε χρησιμοποιούν παραγωγικές διαδικασίες εντάσεως εργασίας, ειδικά σε τομείς και κλάδους όπου το εργατικό δυναμικό (παραδοσιακά!) είναι γυναικείο και ως εκ τούτου ανειδίκευτο ή ημιειδικευμένο (συγκομιδή, έτοιμο ένδυμα, συναρμολόγηση, συσκευασίες φρούτων).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Κεντρική και Δυτική Μακεδονία

	1983	%	1986	%	Μεταβολή %
Εργοδότες	38.188	6,5	30.299	4,9	-20,1
Αυτοαπασχολούμενοι	190.612	32,3	196.180	31,7	2,9
Μισθωτοί	282.912	47,9	294.319	47,6	4,0
Συμβοηθούντα μέλη	78.491	13,3	98.061	15,8	24,9
Σύνολο	590.203	100	68.869	100	4,9

Πηγή: Ι.Π.Α., 1989 (επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ανατολική Μακεδονία και Θράκη

	1983	%	1986	%	Μεταβολή %
Εργοδότες	8.127	2,6	6.142	2,1	-24,4
Αυτοαπασχολούμενοι	126.128	40,1	117.168	39,8	- 7,1
Μισθωτοί	90.450	28,8	98.948	33,6	9,4
Συμβοηθούντα μέλη	89.525	28,5	72.471	24,6	-19,0
Σύνολο	314.229	100	294.729	100	- 6,2

Πηγή: Ι.Π.Α., 1989 (επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού)

3.2 Τομεακή σύνθεση, πολυαπασχόληση και τοπικές διαφοροποιήσεις της εργασίας

Οι επίσημες στατιστικές της εργασίας χωρίζουν την απασχόληση στους γνωστούς τρεις τομείς (πρωτογενής, δευτερογενής, τριτογενής), ενώ η σταδιακή

μείωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα ως δείκτης (αλλά και μέσον) ανάπτυξης και ευημερίας παραμένει κυρίαρχη θέση στις θεωρίες για την ανάπτυξη. Η γεωργία ήταν (και για κάποιους παραμένει) ένας παραδοσιακός καθυστερημένος τομέας, ενώ η εκβιομηχάνιση είναι συνώνυμη με το δυναμισμό και την πρόοδο. Τέτοια επιχειρήματα ήταν κοινώς αποδεκτά ώσπου έγινε κατανοητό — ιδιαίτερα στην Ευρώπη — ότι η πολλαπασχόληση του ίδιου προσώπου σε διαφορετικούς τομείς και κλάδους και ο σαφής ορισμός του «αγρότη» κάνουν ιδιαίτερα προβληματικές τις τομεακές περιγραφές της απασχόλησης (βλ. και Mottura, Pugliese, 1975· Mingione, 1985).

Παρ' όλα αυτά, η σχετική σημασία του αγροτικού τομέα στη Βόρεια Ελλάδα δεν αμφισβητείται από κανέναν. Αλλά αυτός ο «τομέας» δεν περιλαμβάνει πια μόνο τις παραδοσιακές πρωτογενείς δραστηριότητες που εμφανίζονται στις επίσημες στατιστικές. Για παράδειγμα, η Καστοριά είχε το 1984 το υψηλότερο (σε εθνική κλίμακα) ποσοστό απασχολουμένων στον δευτερογενή τομέα (53% του ενεργού πληθυσμού), ενώ σύμφωνα με στοιχεία του τοπικού Εργατικού Κέντρου, περισσότεροι από τους μισούς απόλυτα ειδικευμένους γουνεργάτες/τριες δουλεύουν εποχικά και στα ιδιόκτητα κτήματά τους. Το ίδιο συμβαίνει και στον γειτονικό βιομηχανικό νομό της Κοζάνης όπου οι περισσότεροι εργαζόμενοι στη ΔΕΗ ασχολούνται με αροτραίες καλλιέργειες⁵ και στην Ξάνθη, ένα νομό που γνώρισε έντονη βιομηχανική ανάπτυξη τα τελευταία δέκα χρόνια, 40-60% από αυτούς/αυτές που η ΕΣΥΕ απογράφει ως εργαζόμενοι/ες στη βιομηχανία (με διαφοροποιήσεις κατά κλάδο) εργάζονται τουλάχιστον 120 μέρες το χρόνο στη γεωργία, έτσι ώστε να δικαιούνται τις σχετικές επιδοτήσεις από το ελληνικό κράτος και την ΕΟΚ (Dir. 159/72). Ο συνδυασμός αυτός είναι αμοιβαίως ενδιαφέροντος τόσο για το κεφάλαιο όσο και για τους εργαζόμενους. Το πρώτο χρησιμοποιεί χαμηλά αμειβόμενη εποχική εργασία χωρίς υποχρεώσεις αποζημιώσεων για τον υπόλοιπο χρόνο, ενώ οι δεύτεροι αποκτούν εισοδήματα και επιδοτήσεις από περισσότερες από μία πηγές.

Η πολλαπασχόληση των γεωργών και/ή των εργαζομένων σε άλλους τομείς, που όμως ασκούν και αγροτικές εργασίες, εξαρτάται από τρεις κυρίως παράγοντες:

α) Το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, το είδος των καλλιεργειών και την αποδοτικότητά τους.

5. Η πρόσφατη βιομηχανική ανάπτυξη της περιοχής και η κυριαρχία του δημόσιου τομέα οδήγησε στη συρρίκνωση της κτηνοτροφίας και στη γενίκευση των αροτραίων καλλιεργειών που εύκολα λειτουργούν σαν συμπληρωματική απασχόληση των εργαζομένων στα εργοστάσια και τις υπηρεσίες. Αυτό όμως έγινε εις βάρος άλλων αποδοτικότερων, αλλά και περισσότε-

- β) Την ύπαρξη ευκαιριών εποχικής απασχόλησης στη βιομηχανία, τουρισμό, εμπόριο και άλλες υπηρεσίες στις περιοχές αγροτικής παραγωγής ή κοντά σε αυτές και αντιστρόφως για τους εργαζομένους στους άλλους τομείς που διατηρούν ακόμη την αγροτική τους ιδιοκτησία.
- γ) Το φορολογικό σύστημα και τον ελλιπή έλεγχο της πολυαπασχόλησης (π.χ. αφορολόγητα γεωργικά εισοδήματα, περιορισμένοι έως ανύπαρκτοι εργατικοί έλεγχοι κ.ά.).

Για το σύνολο της χώρας και με βάση τις απογραφές της ΕΣΥΕ για την κατάσταση των αρχηγών εκμεταλλεύσεων και των άλλων μελών του νοικοκυριού, ο Μουσιδής (1985) διαπιστώνει αύξηση της εξω-αγροτικής απασχόλησης στο διάστημα 1950-1981, παρά το γεγονός της μείωσης του απόλυτου αριθμού των αρχηγών εκμεταλλεύσεων. Το 1961 το 30,6% των αρχηγών εκμεταλλεύσεων δεν δήλωσαν γεωργία ή κτηνοτροφία ως κύρια απασχόληση ενώ το 1981 το ποσοστό ανέβηκε στο 41,1%. Σε ορισμένες πεδινές περιοχές της Μακεδονίας τα ποσοστά αυτά για το 1986 ήταν ακόμη υψηλότερα λόγω της εποχικής βιομηχανικής απασχόλησης, οικοδόμησης — δημοσίων έργων και εμπορίου (50-60% των αρχηγών εκμεταλλεύσεων) και δευτερευόντως του τουρισμού.

Σε αυτό που τυπικά ονομάζεται «πρωτογενής» τομέας και ειδικά στη φυτική, ζωική παραγωγή και αλιεία η Μακεδονία και Θράκη αποτελούν τον κορμό της εθνικής παραγωγής. Εκτός από την ποσότητα, τη διαφοροποίηση προϊόντων, τις εξαγωγές και τα κέρδη, το προβάδισμα της Βόρειας Ελλάδας (σε σχέση με τις άλλες περιφέρειες) οφείλεται κυρίως στην εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών στην παραγωγή και συγκομιδή και προηγμένων μεθόδων marketing στην εμπορία των γεωργικών προϊόντων. Ο «πρωτογενής» τομέας έχει λειτουργήσει προωθητικά και πολλαπλασιαστικά για τη δημιουργία βιομηχανιών και τις εισροές στον τομέα (λιπάσματα, μηχανήματα, know-how παραγωγής, εκπαίδευση), για τη βιομηχανική επεξεργασία (σε α' στάδιο) και για τη διεθνή διακίνηση των εκροών.

Ωστόσο ο τομέας χαρακτηρίζεται από μία σημαντική ανομοιογένεια ως προς τις παραγωγικές του μονάδες και περιλαμβάνει καπιταλιστικού και μικρο-εμπορευματικού χαρακτήρα εκμεταλλεύσεις, μικρού αλλά και μεσαίου μεγέθους (από 5 έως 50 στρέμματα), οργανωμένες παραδοσιακά ή πλήρως εκσυγχρονισμένες έτσι ώστε να συναντάμε πολλές και διαφορετικές μορφές γεωργικής απασχόλησης. Όμως η παραδοσιακή, μικρή, οικογενειακή εκμετάλλευση που χαρακτήριζε τη μεσογειακή γεωργία της αυτο-κατανάλωσης, ενώ κυριαρχεί στις ορεινές περιοχές όλων των νομών, δεν αποτελεί πλέον αντιπροσωπευτική εικόνα για τη γεωργία της περιοχής. Στη Κ. και Α. Μακε-

ρο εργοβόρων καλλιεργειών, όπως π.χ. του κρόκου, που αποτελεί εξαγωγική δραστηριότητα και δεν συναντάται σε άλλη περιοχή της χώρας.

δονία από τα μέσα της δεκαετίας 1970 αναπτύχθηκαν πολλές μικρού και μεσαίου μεγέθους εκμεταλλεύσεις που ειδικεύθηκαν σε παραγωγή εντάσεως κεφαλαίου (συνήθως σε θερμοκήπια), φρούτα (π.χ. ακτινίδια), λαχανικά, λουλούδια για εξαγωγές. Η παράλληλη ανάπτυξη παραδοσιακών προϊόντων σε μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις (σιτηρά, βαμβάκι, τεύτλα, ροδάκινα) και η ανάπτυξη της εσωτερικής και κυρίως της εξωτερικής αγοράς (προς ΕΟΚ και ανατολικές χώρες) έχει μετατρέψει τις καλά αρδευόμενες και οργανωμένες περιοχές της Ημαθίας, της Πέλλας, των Σερρών και του Έβρου στις πλέον παραγωγικές περιοχές της χώρας με υψηλά γεωργικά εισοδήματα.

Οι εξελίξεις αυτές αμφισβήτησαν ένα ακόμη στερεότυπο: τη χρήση μόνο οικογενειακής εργασίας για τις γεωργικές δραστηριότητες. Αυτό ισχύει για τις παραδοσιακές εκμεταλλεύσεις που είναι πολύ μικρές (κάτω από 5 στρέμ.) και κυριαρχούν, εκτός από τα ορεινά, στις δυσκολότερα προσπελάσιμες, μη αρδευόμενες ζώνες. Πολλές όμως από τις σύγχρονες εκμεταλλεύσεις, ενώ παραμένουν οικογενειακές επιχειρήσεις, έχουν αρχίσει από τη δεκαετία του 1970 να χρησιμοποιούν σποραδική, περιθωριακή και εποχική ημερομίσθια εργασία. Η περίπτωση της Ημαθίας είναι ίσως οριακή, αλλά ιδιαίτερα χαρακτηριστική για την κατάσταση. Μέχρι το 1980-82 οι Ημαθιώτες χρησιμοποιούν μουςουλμάνους από τη Θράκη ή τσιγγάνους για τη συλλογή των φρούτων (κυρίως ροδάκινα). Τα τελευταία οχτώ χρόνια, οι Θρακιώτες και οι τσιγγάνοι έχουν αντικατασταθεί από Γιουγκοσλάβους και κυρίως Πολωνούς που εργάζονται στους αγρούς έναν-δύο μήνες με μεροκάματα πολύ χαμηλότερα από τα αντίστοιχα ελληνικά και φυσικά χωρίς ασφάλιση ή άλλου είδους επιδόματα. Οι ξένοι αυτοί εργάτες έρχονται με τουριστική βίζα και μένουν σε αντίσκηνα στους αγρούς ή σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους (με παροχές νερού και ηλεκτρικού, τύπου κάμπινγκ!) όπως στα χωριά Μονόσπιτα, Κολούρα και Μακροχώρι της Ημαθίας. Το καλοκαίρι του 1986 έφθασαν τους 4.000-5.000 μόνο στην Ημαθία και Πέλλα.⁶

Η βιομηχανική απασχόληση είναι ακόμη πιο περίπλοκη. Το 1984 στην Κεντρική - Δυτική Μακεδονία (πλην Θεσσαλονίκης) 82,3% του συνόλου της βιομηχανικής απασχόλησης και 80,7% του επενδεδυμένου κεφαλαίου στη

6. Η παράνομη εργασία των Πολωνών έχει πρόσφατα «ανακαλυφθεί» στην Ελλάδα, μέσω των ρεπορτάζ εφημερίδων τύπου: «Δολοφόνος για να πληρώσει το νοίκι», «Κοιμούνται στον τάφο του Αγαμέμνονα», «Ο Παράδεισος είναι αλλού» κ.ά. Οι οργανώσεις που υπάρχουν στην Αθήνα υπολόγιζαν το 1988 έναν αριθμό μεταξύ 40.000-50.000 για το σύνολο των Πολωνών στην Ελλάδα (25.000-35.000 στην Αθήνα), που αποτελούν μία δεξαμενή «μαύρης εργασίας» πριν επιτύχουν κάποια βίζα για μετανάστευση σε Καναδά ή Αυστραλία. Ο μέσος χρόνος παραμονής στην Ελλάδα είναι 3-4 χρόνια, ενώ το επίπεδο εκπαίδευσης και επαγγελματικής ειδίκευσης είναι ιδιαίτερα υψηλό. Σ' ένα δείγμα 100 Πολωνών στην Αθήνα οι 23 είχαν πανεπιστημιακή εκπαίδευση, οι 57 τεχνική εκπαίδευση και οι 20 δευτεροβάθμια εκπαίδευση (*Ελευθεροτυπία*, 21.8.89).

βιομηχανία ήταν συγκεντρωμένο σε τέσσερις μόνο κλάδους: βιομηχανία τροφίμων και ποτών, υφαντουργία και έτοιμο ένδυμα-υπόδηση. Στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, οι τέσσερις αυτοί κλάδοι συγκεντρώνουν αντίστοιχα το 72,5% της βιομηχανικής απασχόλησης και το 69,3% του επενδεδυμένου κεφαλαίου (Πασχαλίδης, 1987). Υπάρχουν κάποιες συγκεντρώσεις άλλων «βασικών» βιομηχανιών στην Καβάλα (το εργοστάσιο λιπασμάτων της Β.Φ.Α., τα διυλιστήρια), στην Κοζάνη (οι κρατικές μονάδες της ΔΕΗ, ΑΕΒΑΑ, ΕΛΣΙ, ΜΑΒΕ), και τα ορυχεία της Χαλκιδικής, ενώ άλλοι κλάδοι όπως πλαστικά, προϊόντα από μέταλλο, μη μεταλλικά ορυκτά (κυρίως μάρμαρο) και ξύλο είναι άνισα κατανεμημένοι στην Ημαθία, Πέλλα, Χαλκιδική, Κιλκίς, Καβάλα και Ξάνθη. Η βασική λοιπόν ειδίκευση της περιοχής είναι προς τα *καταναλωτικά αγαθά*, ενώ στους κυρίαρχους κλάδους το μέγεθος των βιομηχανιών (ως προς την απασχόληση) είναι μεγαλύτερο από τον εθνικό μέσο όρο και ως προς το επενδεδυμένο κεφάλαιο ανά εργαζόμενο κοντά στον εθνικό μέσο όρο (Παπαγιαννάκης κ.ά., 1987).

Υπάρχουν όμως πολλές διαφοροποιήσεις μεταξύ κλάδων και στο εσωτερικό κάθε κλάδου ως προς τις πρακτικές της διοίκησης για τις προσλήψεις και την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας. Μπορούμε να διακρίνουμε *μεγάλες βιομηχανίες* (με περισσότερους από 200 απασχολούμενους) που χρησιμοποιούν *ταιηλορικού τύπου* πρακτικές και ανταμείβουν τους «υπεύθυνους» εργαζόμενους. Οι επιχειρήσεις αυτές είναι μειονότητα στην περιοχή, αλλά ασκούν σημαντική επιρροή ως προς το είδος της απασχόλησης που παρέχουν και κυρίως ως προς την εξασφάλιση της απασχόλησης και των σχετικών επιδομάτων που τη συνοδεύουν. Οι επιχειρήσεις αυτές μπορούν να διαχωριστούν σε αυτές που ελέγχονται από τοπικό κεφάλαιο (κυρίως τροφίμων/ποτών και υφαντουργίας) και αυτές που ελέγχονται από μη τοπικό κεφάλαιο (ελληνικό, ξένο ή δημόσιες εταιρείες) (βλ. και Andrikopoulou, 1987). Οι λιγοστές «βασικές» βιομηχανίες εμπίπτουν σε αυτή την τελευταία κατηγορία καθώς και πολλές στους κλάδους τροφίμων και επεξεργασίας καπνού. Μία σημαντική υποπερίπτωση σ' αυτή την πρώτη κατηγορία είναι οι μεγάλες συνεταιριστικές εταιρείες αγροτικών προϊόντων όπως π.χ. η ΣΕΒΑΘ (ντομάτες, ντοματοπολτός), ΣΕΚΑΠ (καπνά, τσιγάρα) και η ΣΕΠΕΚ (επεξεργασία κρεάτων), όλες στη Θράκη. Οι επιχειρήσεις αυτές ιδρύθηκαν από τοπικές συνεταιριστικές πρωτοβουλίες αλλά τα κεφάλαιά τους προέρχονται από τραπεζικό δανεισμό (κυρίως ΑΤΕ), στοιχείο που δυσκολεύει τον «τοπικό έλεγχο» στις παραγωγικές και επενδυτικές αποφάσεις αυτών των επιχειρήσεων. Αντίθετα, όπως θα δούμε παρακάτω, διατηρούν τον πλήρη έλεγχο στην τοπική αγορά εργασίας, ασκώντας μάλιστα «πελαταιακού» τύπου πολιτικές.⁷

7. Η πιο γνωστή περίπτωση είναι αυτή του Ι. Μπαλτατζή στην Ξάνθη, πρωτεργάτη των

Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία είναι οι *σύγχρονες ΜΜΕ* που μπορούν και αυτές να διαχωριστούν σε ελεγχόμενες από τοπικό ή μη τοπικό κεφάλαιο. Οι ΜΜΕ που ελέγχονται από τοπικό κεφάλαιο ειδικεύονται περισσότερο στις εξαγωγές επεξεργασμένων τροφίμων, στα έτοιμα ενδύματα, στη γουνοποιία (Καστοριά, Σιάτιστα), στην υφαντουργία και σε πολλούς άλλους κλάδους, ενώ εκείνες που ελέγχονται από μη τοπικό κεφάλαιο ειδικεύονται σε κλάδους που εξαρτώνται λιγότερο από την τοπική πρωτογενή παραγωγή όπως π.χ. έτοιμο ένδυμα, μεταλλικά προϊόντα, πλαστικά, ηλεκτρικές συσκευές, έπιπλα κ.ά. Ένας σημαντικός αριθμός από τις ΜΜΕ ετοιμών ενδυμάτων, επεξεργασίας γούνας και δέρματος εργάζονται υπεργολαβικά για ξένους οίκους με δικές τους πρώτες ύλες, ή πρώτες ύλες των ξένων εργοδοτών, το γνωστό *φασόν εξωτερικού* (Βαΐου κ.ά., 1989).

Η τρίτη κατηγορία είναι οι *παραδοσιακές* (ως προς την οργάνωση) ΜΜΕ που ελέγχονται σχεδόν συνολικά από τοπικό κεφάλαιο και ειδικεύονται σε μια πληθώρα καταναλωτικών προϊόντων για την εσωτερική αγορά (περιφερειακή - εθνική). Οι ΜΜΕ αυτές ακολουθούν παραδοσιακές ειδικεύσεις (π.χ. δέρμα, γούνα, καπνός) ή έχουν δημιουργηθεί με σύγχρονες ειδικεύσεις αλλά παραδοσιακούς τρόπους οργάνωσης (π.χ. έπιπλα).

Ένας σημαντικός αριθμός σύγχρονων και παραδοσιακών ΜΜΕ εκτός από την εξάρτηση από μεγαλύτερες εταιρείες είναι συνδεδεμένες μεταξύ τους μέσω υπεργολαβιών ή φασόν. Οι διασυνδέσεις κατακερματίζουν και διαχέουν στο χώρο την παραγωγική διαδικασία σε κλάδους όπως το έτοιμο ένδυμα, πλεκτά, δερμάτινα είδη (φόντια παπουτσιών, τσάντες, ζώνες), μεταλλικά προϊόντα, έπιπλα και ηλεκτρολογικό υλικό, σε εργαστήρια 3-8 ατόμων μέχρι δουλειά με το κομμάτι σε πολλά σπίτια σε αστικές και αγροτικές περιοχές (βλ. Βαΐου, Χατζημιχάλης 1987· Λαμπριανίδης, 1987· Βαΐου κ.ά., 1989).

Αυτή η βιομηχανική παραγωγή «που δεν φαίνεται», η γνωστή σαν *διάχυτη εκβιομηχάνιση*, αποτελεί μια τέταρτη κατηγορία, που απασχολεί σημαντικό αριθμό εργαζομένων κυρίως γυναικών και συμμετέχει με υψηλά ποσοστά στο σύνολο της παραγωγής σε καθέναν από τους κλάδους που αναφέραμε. Για παράδειγμα, ενώ η ΕΣΥΕ (1984) για το πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης υπολογίζει στους κλάδους υφαντικών βιομηχανιών και ετοιμών ενδυμάτων-υπόδησης 33.431 απασχολούμενες/ους, οι εργοδότες και οι συνδικαλιστές των κλάδων αυτών υπολογίζουν τους επίσημα δηλωμένους και αδήλωτους εργαζόμενους/ες σε 120.000 έως 150.000, και μάλιστα χωρίς

συνεταιρισμών της περιοχής από το 1950 (ή αλλιώς γνωστού «αγροτοπατέρα»), βουλευτή και υπουργού της Ε.Κ., κατόπιν του ΚΟΔΗΣΟ και της Ν.Δ. Μετά την ίδρυση, με δικές του πρωτοβουλίες, της ΣΕΒΑΘ έγινε διευθύνων σύμβουλος της, αναπτύσσοντας, αυτός και οι συνεργάτες του, ένα πυκνό δίκτυο πελατειακών σχέσεων από προσλήψεις μόνιμων και εποχικών εργαζομένων μέχρι έλεγχο των εργοστασιακών σωματείων και του τοπικού Εργατικού Κέντρου.

την υπόδηση (Βαϊου κ.ά., 1989). Αντίστοιχες λανθασμένες εκτιμήσεις υπάρχουν και για τον όγκο και την αξία της βιομηχανικής παραγωγής. Το 1983 η ΕΣΥΕ υποστήριξε ότι εξαγάγαμε στη Δ. Γερμανία 13 εκατ. T-Shirts (κατηγορίας 4) ενώ το γερμανικό Υπουργείο Εμπορίου δήλωνε εισαγωγή 25 εκατ. τεμαχίων, δηλαδή σχεδόν τα διπλά (Ευμοίρης, 1985:70).

Υπάρχουν πολλές μορφές διάχυτης εκβιομηχάνισης που εξαρτώνται από τον κλάδο, το προϊόν, την τεχνολογία, το είδος της εταιρείας και την αγορά για την οποία προορίζεται το προϊόν. Στο Σχήμα 1 εμφανίζονται δύο από τις επικρατέστερες μορφές: α) όταν «διαχωρίζουν μέσα», όπου ο εργοδότης, μέσα στο ίδιο το εργοστάσιο αναθέτει τμήμα της παραγωγής (ή συντήρησης μηχανημάτων ή διακίνησης προϊόντων) σε υπεργολάβο που χρησιμοποιεί τις εγκαταστάσεις και τα μέσα του εργοδότη με δικό του εξωτερικό προσωπικό, και β) όταν «δίνουν έξω», όπου ο εργοδότης αναθέτει τμήμα της παραγωγής σε άλλες βιομηχανίες/βιοτεχνίες, εργαστήρια ή και σε σπίνια για δουλειά με το κομμάτι. Η ιεραρχία που εμφανίζεται στα Σχήματα υποδηλώνει τις διαφοροποιήσεις στις αγορές εργασίας που δημιουργούνται σε κάθε επίπεδο, και τις δυνατότητες άσκησης πίεσεων για χαμηλότερο κόστος που έχει ο εργοδότης. Συγχρόνως κάνουν σαφέστερη τη δυνατότητα ευελιξίας ενός τέτοιου παραγωγικού συστήματος και την άμση εξάρτησή του από τη γεωγραφική κατανομή των μονάδων σε συγκεκριμένες περιοχές.

Η διάχυτη εκβιομηχάνιση του τύπου όπου «διαχωρίζουν μέσα» αναπτύσσεται κυρίως στις μεγαλύτερες βιομηχανίες μετάλλου, επίπλων και εμφιαλωμένων ποτών, στις αστικο-βιομηχανικού χαρακτήρα αγορές εργασίας της Θεσσαλονίκης, Καβάλας και Ημαθίας. Οι υπεργολαβίες και το φασόν του τύπου όπου «δίνουν έξω» αναπτύσσονται σε όλο τον βιοεξαελλαδικό χώρο με επιμέρους ειδικεύσεις ανάλογα με τον κλάδο και τα προϊόντα. Για το έτοιμο ένδυμα και τα πλεκτά, εκτός της ευρύτερης περιοχής Θεσσαλονίκης (γνωστή ως «πρωτεύουσα του ελληνικού φασόν»), το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένο στους νομούς Σερρών, Δράμας, Καβάλας και Ξάνθης. Για τα δερμάτινα είδη, ηλεκτρολογικό υλικό και ηλεκτρονικά στην ευρύτερη περιοχή Θεσσαλονίκης. Για στολίδια και παιγνίδια στην περιοχή της Χρυσούπολης και για ιατρικο-φαρμακευτικά προϊόντα στις ορεινές περιοχές της Χαλκιδικής. Τέλος, η παλαιότερη και πλέον ειδικευμένη περιοχή διάχυτης εκβιομηχάνισης είναι η Καστοριά - Σιάτιστα με τις περισσότερες από 5.000 μικρές και μεγάλες βιομηχανίες γούνας, που πραγματοποιούν εξαγωγές δεκάδων εκατομμυρίων δολαρίων, ελέγχοντας περίπου το 11% του παγκόσμιου εμπορίου γουναρικών. Είναι και η μόνη περιοχή στην Ελλάδα που μπορεί να γίνουν συγκρίσεις με αντίστοιχες «περιοχές - βιομηχανικά συστήματα» της «Τρίτης Ιταλίας».⁸

8. Η διάχυτη εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα όπως και σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες, έ-

ΧΑΡΤΗΣ 2

*Τοπικές Αγορές Εργασίας στη Β. Ελλάδα
(οι αριθμοί αναφέρονται στο υπόμνημα)*

Η παραγωγική ειδίκευση στα τρόφιμα/ποτά, υφαντουργία και έτοιμο ένδυμα σε συνδυασμό με τις καθαρά αγροτικές ασχολίες, επιτρέπει στις βιομηχανίες να χρησιμοποιούν εποχική και «περιθωριακή» εργατική δύναμη (βιομηχανίες τροφίμων, αγροτικές επιχειρήσεις), γυναικεία εργατικά χέρια (και στους τρεις κλάδους) και ευρύτατα διαδεδομένες υπεργολαβίες—φασόν στα σπίτια. Αυτές οι πρακτικές βρίσκονται σε αντίθεση με τους άλλους, λιγότερο σημαντικούς σε περιφερειακό επίπεδο, κλάδους όπως τα χημικά, η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, τα πλαστικά, τα μεταλλικά προϊόντα και τα μη μεταλλικά ορυκτά, όπου η απασχόληση είναι περισσότερο σταθερή και η ζήτηση στρέφεται κυρίως σε ανδρική, «ειδικευμένη» εργατική δύναμη. Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 7, τα ποσοστά εποχικής παραγωγής στην Κ. και Δ. Μακεδονία (πλην Θεσσαλονίκης) είναι γενικώς υψηλά και, ειδικότερα στα τρόφιμα - ποτά, στις βιομηχανίες που ιδρύθηκαν την περίοδο 1971-1977 και στις μεσαίες κατηγορίες ιπποδύναμης.

Όμως όπως αναλύουμε παρακάτω (βλ. 3.4) ο ορισμός της απασχόλησης ως εποχικής, περιθωριακής, γυναικείας, ειδικευμένης ή σταθερής εξαρτάται ιδιαίτερα από την τοπική ταξική δομή και την τοπική σύνθεση του εργατικού δυναμικού κατά φύλο και εθνικότητα. Για παράδειγμα, η αρχική επιλογή για τη χωροθέτηση του εργοστασίου λιπασμάτων στη Στυλίδα άλλαξε υπέρ της Καβάλας λόγω των χαρακτηριστικών της τοπικής αγοράς εργασίας και των επιλογών της τότε κυβέρνησης Καραμανλή για «στήριξη» της Ανατολικής Μακεδονίας. Στην Καβάλα εκείνη την εποχή (1960-61) υπήρχε ένας σημαντικός αριθμός ανδρών ειδικευμένων πρώην καπνεργατών, που ήταν όμως πειθαρχημένοι και προσαρμόσιμοι στις ταιλορικές πρακτικές του νέου εργοστασίου. Για τις πρώτες 200 θέσεις η εταιρεία δέχτηκε 3.500 αιτήσεις. Στην περιοχή Κοζάνης - Πτολεμαΐδας οι προσλήψεις «ειδικευμένου» προσωπικού στη ΔΕΗ γίνονται με αυστηρή προτεραιότητα υπέρ των «πληττομένων», δηλαδή των ανδρών εκείνων των οποίων η ΔΕΗ απαλλοτρίωσε τα κτήματα για την εξόρυξη του λιγνίτη. Η μονιμότητα της απασχόλησης στη ΔΕΗ και τα διάφορα επιδόματα που τη συνοδεύουν έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εποχικότητα και την αβεβαιότητα της απασχόλησης των γυναικών στη γεωργία, στις υπηρεσίες ή στο φασόν. Η δουλειά με το κομμάτι για έτοιμα ένδυμα κατώτερης ποιότητας είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη όχι μόνο στη Θεσσαλονίκη αλλά και σε αγροτικές περιοχές, όπως π.χ. γύρω από τις Σέρρες και τη Δράμα. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται, μεταξύ άλλων, και με την τοπική παρά-

χει ελάχιστα κοινά σημεία με την αντίστοιχη εμπειρία της «Τρίτης Ιταλίας» και είναι τουλάχιστον ατυχείς οι συγκρίσεις και πολύ περισσότερο η χρήση της «Τρίτης Ιταλίας» ως προτύπου ανάπτυξης που μπορεί να εφαρμοστεί και στην Ελλάδα· βλ. αναλυτικά Hadjimichalis, Papamichos, 1990, υπό δημοσίευση στο *Antipode*.

δοση κατασκευής φλοκάτης, που ήταν οργανωμένη σε μικρά οικογενειακά εργαστήρια. Η παράδοση αυτή έχει «εκπαιδέψει» τις ντόπιες γυναίκες, που τώρα ράβουν με το κομμάτι φόρμες και στολές αγγαρείας για τον ολλανδικό και βελγικό στρατό. Στη Χρυσούπολη και στις περιοχές της Ξάνθης, παλαιές καλπεργάτριες με «εκπαιδευμένα χέρια» κατασκευάζουν και αμπαλάρουν στολίδια Χριστουγέννων και Αποκριάς για την εθνική αγορά και για εξαγωγές στην ΕΟΚ. Η παραγωγή οργανώνεται από μεγαλοβιοτέχνη από τη Θεσσαλονίκη, που τους παρέχει την πρώτη ύλη και την τεχνογνωσία, χρησιμοποιώντας γιαπωνέζικες πατέντες.

Αυτές και πολλές άλλες μη επίσημα αναγνωρισμένες βιομηχανικές δραστηριότητες κάνουν ιδιαίτερα επισφαλείς τις κλασικού τύπου μακροοικονομικές (βλ. Γιαννίτσης, 1985) και τις ειδικότερες χωρο-κλαδικές αναλύσεις (βλ. π.χ. Κανκαλάς, 1984· Κατοχιανού, 1984). Η υπάρχουσα πόλωση των συνθηκών εργασίας μεταξύ κάποιων προνομιούχων μεγάλων επιχειρήσεων και του μεγάλου αριθμού των ΜΜΕ, και μεταξύ εξασφαλισμένης απασχόλησης και ασταθούς εργασίας με το κομμάτι στα σπίτια υπογραμμίζουν, μεταξύ άλλων, και τη σημασία του χώρου στη συγκρότηση τοπικών αγορών εργασίας. Οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις έχουν ήδη ενσωματωθεί στις διευθυντικές τακτικές των παραγωγικών μονάδων του Βορρά και διαφέρουν από αυτές του Νότου, όπως διαφέρουν και αυτές της Ξάνθης από εκείνες της Ημαθίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ποσοστά σταθερής και εποχικής παραγωγής στην Κ.Α. Μακεδονία (1986)

	Σύν.	Κλάδοι			Έτος ιδρύσεως			Εγκατ. ιπποδύναμη Η/Π		
		Ένδυση-Υπόδηση	Τρόφιμα-Ποτά	Λοιπές βιομηχ.	1901 1970	1971 1977	1978 1984	500 -500	-1500	+1501
Όλο το χρόνο σταθερή Με εποχικότητα	33	77	6	47	39	19	42	39	12	55
	67	23	94	53	61	81	58	61	88	45

Πηγή: Μανωλόπουλος κ.ά., 1987, έρευνα σε σταθμισμένο δείγμα 63 εταιρειών.

3.3 Το κόστος της εργασίας

Ένας σημαντικός παράγοντας για τη χωροθέτηση των περισσότερων επιχειρήσεων στη Βόρεια Ελλάδα μετά το 1974 ήταν το χαμηλό κόστος εργασίας—κάτι που σημειώνεται σε όλες τις συνεντεύξεις και τις έρευνες— και που

διατηρήθηκε —αν όχι προωθήθηκε— με διαφόρους τρόπους. Στη συνέχεια θα αναλύσουμε διακρίσεις μεταξύ «κεντρικών», «περιφερειακών» και «περιθωριακών» εργατών (ακολουθώντας την κατηγοριοποίηση των Friedman, 1977 και Κοριά, 1985). Θα αναφερθούμε ακόμη στη λειτουργία του (κοινωνικού) φύλου και της εθνικότητας καθώς και στις συνθήκες αναπαραγωγής. Όλα τα παραπάνω καθορίζουν τις διαφοροποιήσεις του κόστους εργασίας από τόπο σε τόπο.

Διακρίσεις μεταξύ διαφορετικών ομάδων εργαζομένων που βασίζονται στους όρους της σύμβασης εργασίας συμβάλλουν στο να διατηρούνται οι αμοιβές κάποιων (των περισσότερων) χαμηλές, ενώ για άλλους εξασφαλίζονται σχετικά υψηλά standards. Οι «κεντρικοί εργάτες» έχουν σχετικά σταθερές και ασφαλείς συμβάσεις εργασίας, συνήθως χαρακτηρίζονται «ειδικευμένοι», είναι στην πλειονότητά τους άνδρες και έχουν σχετικά υψηλούς μισθούς, κοινωνική ασφάλιση και άλλα ειδικά επιδόματα, που τους διαφοροποιούν από τους άλλους εργαζόμενους. Αυτοί εργάζονται στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις και έχουν ικανοποιητική συνδικαλιστική οργάνωση, όπως π.χ. στις βιομηχανίες λιπασμάτων της Πτολεμαΐδας και Καβάλας, στους σταθμούς της ΔΕΗ, στα κρατικά εργοστάσια ζάχαρης, στη χαρτοβιομηχανία της Ξάνθης, κλπ.⁹

Διακρίσεις μεταξύ «κεντρικών» και «περιφερειακών» εργατών μπορούν να εντοπιστούν μεταξύ επιχειρήσεων όσο και στο εσωτερικό της ίδιας επιχείρησης. Τα κρατικά εργοστάσια ζάχαρης (Ημαθία, Ξάνθη) απασχολούν περιορισμένο σταθερό εργατικό δυναμικό («κεντρικοί εργάτες») όλο το χρόνο και προσλαμβάνουν εποχικούς εργάτες στις περιόδους αιχμής. Η πλειονότητα των εργοδοτών στη Βόρεια Ελλάδα χρησιμοποιεί κυρίως «περιφερειακούς» εργάτες και εργάτριες που έχουν μη σταθερές συμβάσεις εργασίας ή δεν έχουν καθόλου συμβάσεις, όπως φαίνεται στον Πίνακα 8.

Από τον Πίνακα γίνεται φανερή η συγκέντρωση των «χωρίς σύμβαση» στα τρόφιμα-ποτά, ενώ οι λοιπές βιομηχανίες έχουν τις περισσότερες «τυπικές» σχέσεις εργασίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά των «χωρίς σύμβαση» στις μεσαίες και μεγάλες βιομηχανίες, στοιχείο που εντοπίζει το πρόβλημα ανεξάρτητα από το μέγεθος της κάθε μονάδας. Οι εργαζόμενοι/ες «χωρίς σύμβαση» χαρακτηρίζονται συνήθως ημιειδικευμένοι/ες ή ανειδίκευτοι/ες, πληρώνονται ελάχιστα και έχουν ανεπαρκή συνδικαλιστική

9. Στη Β.Φ.Α. στην Καβάλα, οι άνδρες εργαζόμενοι έχουν εκτός του ΙΚΑ επιπλέον ασφάλιση στο Φοίνικα, που την πληρώνει ο εργοδότης, κάθε 2 μήνες εργασίας ένα επταήμερο ελεύθερο εκτός της κανονικής άδειας, αύξηση μισθών ανά τριετία, ειδικό πριμ παραγωγής και δακτυλοδότηση (αν επιθυμούν) για να αρχίσουν κάποια δική τους εμπορική επιχείρηση. Όλα αυτά υλοποιήθηκαν μετά την τρίμηνη μεγάλη απεργία του 1982 όπου συμμετείχε το 100% του προσωπικού, από γενικό διευθυντή μέχρι καθαριστές γραφείων.

κάλυψη, όπως π.χ. στις βιομηχανίες πλαστικών, στα είδη από μέταλλο και στα έπιπλα. Πρόσφατες νομοθετικές ρυθμίσεις για τις Εργασιακές Σχέσεις προσπαθούν να νομιμοποιήσουν αυτή την κατάσταση δίνοντας τη δυνατότητα στην εργοδοσία να επιμηκύνει την εργάσιμη μέρα στις περιόδους αιχμής ή να τη μειώνει όταν το απαιτεί ο περιορισμός της παραγωγής.¹⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Σχέσεις εργασίας στις βιομηχανίες της Βόρειας Ελλάδας (1986)

	Σύν. %	Κλάδοι		Μέγεθος - Απασχολούμενοι			
		Ένδυση- Υπόδηση %	Τρόφιμα -Ποτά %	Λοιπά Βιομηχ. %	Μικρή 2-10 %	Μεσαία 11-80 %	Μεγάλη 81 + %
Αορ. χρόνου	53,1	50,5	45,5	63,9	59,8	45	57,5
Ορισμ. χρόνου	32,3	42,0	27,6	30,1	39,2	35,2	23,5
Χωρίς σύμβαση	19,6	7,5	26,9	6	11	19,8	19

Πηγή: Παπαγιαννάκης κ.ά. 1985, Μανωλόπουλος κ.ά., 1987. Έρευνες σε σταθμισμένο δείγμα 115 εταιρειών.

Οι εποχικές διακυμάνσεις στη ζήτηση εργασίας είναι, όπως είδαμε, ιδιαίτερα έντονες και στη γεωργία και στη βιομηχανία. Επιπλέον, σημαντικά τμήματα της παραγωγής διαχέονται υπεργολαβικά σε μικρότερες μονάδες ή σε σπίτια, όπου οι εργαζόμενοι, κυρίως γυναίκες, δεν απολαμβάνουν δικαιώματα εργαζομένων ή συμβολής στο οικογενειακό εισόδημα. Έτσι, ένα τμήμα του εργατικού δυναμικού «αποκρύβεται» και/ή μετακινείται συνεχώς μεταξύ μερικής ή ευκαιριακής απασχόλησης και πλήρους ανεργίας. Το σημαντικότερο μέρος αυτών των «περιθωριακών εργαζομένων» προσλαμβάνονται και απολύονται ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής, χωρίς συμβάσεις και ασφάλιση. Στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη η υπερπροσφορά εργατικού δυναμικού κάνει ακόμα χειρότερη τη θέση στην αγορά εργασίας των εργατών/τριών αυτής της κατηγορίας. Οι συνθήκες συλλογικής διαπραγμά-

10. Το νομοσχέδιο που κατήρτισε το ΠΑΣΟΚ το 1987 για την καταπολέμηση της ανεργίας ουσιαστικά εισήγαγε στην αγορά εργασίας ωράριο δύο ή και περισσότερων ταχυτήτων χωρίς να βελτιώνει τις αποδοχές των εργαζομένων. Έτσι, οι εργαζόμενοι που δουλεύουν 45 ώρες την εβδομάδα σε επιχειρήσεις «συνεχούς λειτουργίας» θα εργάζονται 48 (αν οι ανάγκες το απαιτούν) χωρίς υπερωριακή αμοιβή. Όταν η απασχόληση ορίζεται εποχικά και για διάστημα κάτω των 18 εβδομάδων, οι επιχειρήσεις μπορούν να συμφωνήσουν εργασία 40 ωρών μέχρι και 18 ωρών την εβδομάδα χωρίς υποχρεώσεις αποζημιώσεων. Το νομοσχέδιο συνάντησε τις έντονες αντιδράσεις της ΓΣΕΕ και δεν προωθήθηκε προς ψήφιση. Παραμένει όμως στις «εφεδρείες» του Υπ. Εργασίας. Βλ. και *Το Βήμα*, 19.7.87.

τευσης και η φύση των εργασιακών συμβάσεων δεν αποτελούν τη μόνη βάση για κατάτμηση των τοπικών αγορών εργασίας. Χαρακτηριστικά που δεν προέρχονται αναγκαστικά από την αντίθεση κεφαλαίου - εργασίας, όπως το (κοινωνικό) φύλο και η εθνικότητα, συνεχώς αναπαράγουν διαφοροποιήσεις μεταξύ των εργαζομένων. Έχουμε ήδη σημειώσει ότι οι γυναίκες στη Βόρεια Ελλάδα αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα του επίσημου και ανεπίσημου εργατικού δυναμικού. Αυτό που αξίζει να σημειώσουμε εδώ είναι ότι δεν προσελκύστηκαν σε θέσεις που κυριαρχούνται από άνδρες (βλ. επίσης και Campbell, 1982). Αντίθετα, απασχολούνται στις συνεχώς διευρυνόμενες γυναικείες απασχολήσεις: στην υφαντουργία και στα έτοιμα ενδύματα, στα τρόφιμα/ποτά, στη διαλογή και συσκευασία, όπου οι εργασίες ορίζονται ως «γυναικείες», και ως εκ τούτου χαρακτηρίζονται ως χαμηλότερης ειδικευσης και αμοιβής.

Στη βιομηχανία, από στοιχεία των συνεντεύξεων με εργαζόμενες, το 1983 οι γυναίκες έπαιρναν 1.800-2.000 ημερομίσθιο ενώ οι άνδρες 2.200-2.500 δρχ. για την ίδια δουλειά. Στη γεωργία τα αντίστοιχα ημερομίσθια ήταν 700-1.000 δρχ. για τις γυναίκες και 1.000-1.200 δρχ. για τους άνδρες. Μόνο οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις, όπου υπάρχει και κάποιος έλεγχος από το κράτος, πλήρωναν υψηλότερους μισθούς και έδιναν επιδόματα. Οι γυναίκες πολύ σπάνια γίνονται «κεντρικοί εργαζόμενοι». Στην πλειονότητά τους εργάζονται άτυπα, χωρίς συμβάσεις, ειδικά στις ΜΜΕ (οι οποίες στη Μακεδονία - Θράκη είναι το 70% των βιομηχανικών καταστημάτων). Η πλειονότητα τέλος των εργαζομένων με το κομμάτι στα σπίτια είναι γυναίκες που «συνδυάζουν» τη βιομηχανική απασχόληση στο σπίτι με τη μερική απασχόληση στη γεωργία και τα οικιακά καθήκοντα. Ακόμη 97% αυτών που εργάζονται εποχικά στα τρόφιμα-ποτά είναι επίσης γυναίκες.

Στη μη μισθωτή εργασία (γεωργία, οικιακά, εργασία σε οικογενειακή επιχείρηση) οι γυναίκες εργάζονται χωρίς να αμειβονται. Αποτελούν το 76% των «συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων μελών» στις οικογενειακές επιχειρήσεις και στη γεωργία που καταγράφει η ΕΣΥΕ (1984). Στις περιπτώσεις αυτές περιορίζονται πολύ οι ευκαιρίες τους να βρουν εργασία με αμοιβή έξω από τα όρια του νοικοκυριού.

Ο κατά φύλο καταμερισμός εργασίας δεν είναι φυσικά κάτι το καινούργιο ή πρόσφατο. Οι άνδρες συχνά έκαναν διαφορετικές δουλειές από τις γυναίκες (όπως και οι ενήλικοι από τα παιδιά και τους ηλικιωμένους). Αλλά στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης αυτοί οι κατά φύλο καταμερισμοί συσχετίστηκαν όλο και περισσότερο με την αξιολόγηση της εργασίας. Η εργασία των γυναικών υποβαθμίστηκε και η έμφαση μετατοπίστηκε στην αξία της («πραγματικής») εργασίας των ενηλίκων ανδρών. Οι διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, αν και δεν κατασκευάστηκαν εξ ορισμού με βάση το

φύλο, προσδιόρισαν τα κοινωνικά φύλα και συνέβαλαν στην υποταγή των γυναικών (Elson, Pearson, 1981).

Παράλληλα με τις κατά φύλο διαιρέσεις, τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης τείνουν να τοποθετήσουν εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες σε συγκεκριμένες θέσεις στην αγορά εργασίας με χαμηλότερα επίπεδα αμοιβών για την ίδια εργασία. Εκτός από τους Γιουγκοσλάβους και Πολωνούς που έρχονται εποχικά στην Κ. και Δ. Μακεδονία, ο χωρισμός του εργατικού δυναμικού με βάση τις εθνικότητες στη Βόρεια Ελλάδα και ειδικά στην Α. Μακεδονία και Θράκη (στη Θράκη το 1985 τα ποσοστά χριστιανών και μουσουλμάνων ήταν 69,9% και 30,1% αντίστοιχα) αποτελεί έναν ενσωματωμένο μηχανισμό κοινωνικοποίησης, που οριοθετεί τις προσδοκίες και τις περιορίζει.¹¹ Μερικά παραδείγματα είναι ενδεικτικά.

Πομάκοι από τις ορεινές περιοχές της Θράκης απασχολούνται ως χαμηλόμισθοι εποχικοί εργάτες στον τρύγο στις Ορφάνες και σε άλλα πλούσια χωριά της Καβάλας, που γνώρισαν πρόσφατα ανάκαμψη μετά την επιστροφή μεταναστών από τη Δ. Γερμανία. Πομάκοι και τσιγγάνοι αποτελούν εδώ και χρόνια την εποχική, χαμηλά αμειβόμενη εργασία για τη συγκομιδή καπνών, μπαμπακιού, βιομηχανικής ντομάτας και φρούτων στην Πέλλα, στις Σέρρες, στην Ξάνθη, στη Ροδόπη, μένοντας σε σκηνές μέσα στα χωράφια. Γυναίκες από τις μουσουλμανικές κοινότητες της Θράκης μαζί με χριστιανές γυναίκες σχηματίζουν μία μεγάλη λίστα αναμονής από όπου βιομηχανίες εντάσεως εργασίας, όπως π.χ. η εταιρεία «Μανιτάρια Θράκης Α.Ε.», διαλέγουν σε ημερήσια βάση ποιες θα δουλέψουν. Γυναίκες στην πλειονότητά τους μουσουλμάνες από τα χωριά του κάμπου της Ξάνθης (Πτεινός, Γιανισέα, Μαγικό, Διομήδεια), συγκροτούν μία μεγάλη «δεξαμενή» προσφοράς εποχικού εργατικού δυναμικού από όπου η ΣΕΒΑΘ επιλέγει ποιες θα προσλάβει. Προσλαμβά-

11. Με το πρόσημα της τουρκικής προπαγάνδας στη Δ. Θράκη (που όντως είναι διαρκής και οργανωμένη), οι ντόπιοι χριστιανοί και το ελληνικό κράτος προσπαθούν να εκλογικεύσουν τις πάσης φύσεως διακρίσεις και ρατσιστικές εκδοχές της εκμετάλλευσης, δίνοντας έτσι επιχειρήματα στις προσπάθειες της Άγκυρας (βλ. *Εποχή*, 19.11.89). Αλλά ενώ ο τύπος των Αθηνών, οι κυβερνητικοί υπεύθυνοι και οι πολιτικοί μιλούν για θρησκευτική μειονότητα, αποφεύγοντας τον όρο «τουρκική μειονότητα», οι ντόπιοι το χρησιμοποιούν ευρύτατα στις καθημερινές συνδιαλλαγές τους: χαρακτηρισμοί όπως τα «τουρκοχώρια», οι «τουρκάλες», ο «τουρκομαχαλάς» μαζί με τις αντίστοιχες περιγραφές για τους γύφτους και τους Πομάκους αναγνωρίζουν έμμεσα τις εθνικές διαφορές και τις αξιοποιούν προς όφελός τους, αναπαράγοντας τη λογική του γκέτο. Οι μουσουλμάνοι της Θράκης διακρίνονται, ανάλογα με την καταγωγή τους, σε τρεις κατηγορίες: 1) Τουρκογενείς: 51.917 ή 49,9% του συνόλου της μειονότητας που κατοικούν κατά κύριο λόγο στη Ροδόπη. 2) Πομάκοι: 37.878 ή 33,5% της μειονότητας στα ορεινά του Ν. Ξάνθης και τις περιοχές Κέχρου και Οργάνης του Ν. Ροδόπης, 3) Τσιγγάνοι: 17.078 ή 16,6%, διεσπαρμένοι και στους τρεις νομούς της Θράκης. Συνολικά στη Θράκη (1985) κατοικούν 241.418 χριστιανοί ή ποσοστό 69,8%, και 103.869 μουσουλμάνοι, ή ποσοστό 30,1%.

νονται για 1-2 μήνες στις πιο βαριές και ανθυγιεινές εργασίες, με σκληρή επιστασία σε τρεις βάρδιες. Και τέλος, άνδρες από τις μουσουλμανικές κοινότητες της Ξάνθης και Ροδόπης «προτιμώνται» για βρόμικες και επικίνδυνες εργασίες στα παράνομα λατομεία μαρμάρου στη Θάσο ή στα «πηγάδια» των ορυχείων βαρίτη και μαγγανίου της Χαλκιδικής.

Οι τρόποι μέσα από τους οποίους οι εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες ενσωματώνονται στις αγορές εργασίας —μέσω της αυστηρής οριοθέτησης αυτών των ομάδων— έχουν συμβάλει στην προσφορά επαρκούς αριθμού εργαζομένων με «κατάλληλες» (δηλαδή χαμηλές) προσδοκίες αμοιβών. Οι εθνικές και οι κατά φύλο διαφοροποιήσεις είναι χαρακτηριστικά στη βάση των οποίων τμήματα του εργατικού δυναμικού περιθωριοποιούνται ενώ άλλα (οι «κεντρικοί» εργάτες) διατηρούν προνομιακές θέσεις. Παράλληλα με την ανεργία και την υπο-απασχόληση βοήθησαν στη δημιουργία μιας δεξαμενής εργαζομένων έτοιμων να αναλάβουν εργασία κάτω από απαράδεκτες για άλλους συνθήκες.

Αλλά το φύλο και η εθνικότητα δεν είναι οι μόνοι καθοριστικοί παράγοντες για τα αποδεκτά επίπεδα αμοιβής των εργαζομένων. Όσο περισσότερο το *νοικοκυριό* (στο οποίο ο/η εργαζόμενος/η ανήκει) εξαρτάται από εισόδημα μισθωτών υπηρεσιών τόσο υψηλότερο είναι το επίπεδο των επιδιωκόμενων αμοιβών, μιας και οι τελευταίες πρέπει να καλύψουν τα ελάχιστα έξοδα επιβίωσης και αναπαραγωγής των μελών του νοικοκυριού. Όταν υπάρχουν άλλες πηγές πραγματικού εισοδήματος (π.χ. παραγωγή για αυτοκατάσταση ή για την άτυπη οικονομία, παροχή υπηρεσιών από απλήρωτη εργασία, κ.ά.), τότε παρουσιάζονται κάποια πλεονάσματα που μειώνουν το οριακό αποδεκτό επίπεδο μισθών.

Στη Βόρεια Ελλάδα το 1981 η αναλογία της μισθωτής απασχόλησης στη συνολική απασχόληση ήταν 28,8% για την Α. Μακεδονία και Θράκη και 47,2% για την Κ.Δ. Μακεδονία, έναντι 48% του συνόλου της χώρας. Το 1986 τα ποσοστά μεταβλήθηκαν σημαντικά: στην Α. Μακεδονία, Θράκη έφτασαν το 33,6%, ενώ έμειναν στάσιμα στην Κ.Δ. Μακεδονία (47,6%), έναντι 49,3% του συνόλου της χώρας. Η χαμηλή αναλογία μισθωτής απασχόλησης γίνεται ακόμα χαμηλότερη όταν συμπεριλάβουμε όχι μόνο τον αποκαλούμενο «ενεργό πληθυσμό», αλλά όλα τα άτομα των οποίων η εργασία μπορεί να αξιοποιηθεί στην παραγωγική διαδικασία. Η παρατήρηση αυτή ισχύει για όλη τη χώρα, αποκτά όμως ιδιαίτερη σημασία για τη Βόρεια Ελλάδα λόγω του δομικού χαρακτήρα των αλλαγών των τελευταίων δύο δεκαετιών. Έρευνες της Αγροτικής Τράπεζας (1981-84) έδειξαν ότι 63% αυτών που δηλώνουν ως κύρια απασχόληση τη γεωργία στην Α. Μακεδονία και Θράκη έχουν εισοδήματα μεγαλύτερα από το αγροτικό από άλλες πηγές (περιοδική μισθωτή απασχόληση, συντάξεις, ενοίκια, κρατικές και ΕΟΚικές επιδοτήσεις

κλπ.). Από ερωτηματολόγια σε βιομηχανικές επιχειρήσεις της περιοχής, προέκυψε ότι 40-60% αυτών που δηλώνουν ως κύρια απασχόληση τη βιομηχανία εργάζονται επίσης και στη γεωργία και γύρω στο 10% εργάζονται το καλοκαίρι και στον τουρισμό.

Η γενικευμένη αυτή κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, τόσο μεταξύ τομέων και κλάδων όσο και χρονικά και γεωγραφικά, μειώνει —μεταξύ άλλων— τη μονομερή εξάρτηση των εργαζομένων και/ή των νοικοκυριών από μία μοναδική πηγή εισοδήματος. Περιορίζει έτσι τον ελάχιστο αποδεκτό μισθό, συμβάλλοντας στη μείωση του κόστους εργασίας για τις επιχειρήσεις της περιοχής. Για παράδειγμα, στις βιομηχανίες και βιοτεχνίες ετοιμών ενδυμάτων οι λιγοστές έρευνες που έχουν γίνει στην περιοχή περιγράφουν τις ιδιαίτερα χαμηλές αμοιβές των γυναικών και την υπερεκμετάλλευση που υφίστανται με το σύστημα αμοιβής με το κομμάτι. Ο συνδυασμός όμως οικογενειακής, γεωργικής και βιομηχανικής απασχόλησης επιτρέπει στις γυναίκες εργαζόμενες να αντιμετωπίζουν τη βιομηχανική απασχόληση ως κάτι «πρόσθετο» και να την ασκούν μέχρι η μηνιαία αμοιβή να φτάσει το ανώτερο μη φορολογητέο όριο. Έτσι, η εποχική βιομηχανική απασχόληση φαίνεται να «βολεύει» και εργαζόμενους/ες και εργοδότες, όπως ισχυρίζονται αρκετές μελέτες. Στην πραγματικότητα όμως, οι χαμηλοί μισθοί, οι άτυπες συμβάσεις εργασίας, η έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης και τα περιορισμένα επιδόματα «βολεύουν» μόνο τους εργοδότες. Για τους εργαζόμενους, ιδιαίτερα για τις γυναίκες, αναπαράγουν την υποδεέστερη θέση τους στην τοπική αγορά εργασίας και τις συνθήκες εξάρτησης μέσα και έξω από την αμειβόμενη εργασία.

Ο συνδυασμός τόσο διαφορετικών εργασιακών σχέσεων και συνθηκών εργασίας στηρίζεται στο νοικοκυριό, στα πλαίσια του οποίου χρειάζεται να αναπαραχθεί η εργατική δύναμη. Έτσι, η απλήρωτη γυναικεία εργασία έρχεται, σε μεγάλο βαθμό, να υποκαταστήσει τις ανεπαρκείς κρατικές (κοινωνικές) υπηρεσίες και την «ανάθεση» ή τη μεταφορά τους στο νοικοκυριό και στο σπίτι. Η ύπαρξη, η ποιότητα και η γεωγραφική κατανομή των δημόσιων κοινωνικών υπηρεσιών και εξυπηρητήσεων καθορίζει όχι μόνο τις συνθήκες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης αλλά και τις συνθήκες πρόσβασης στην αγορά εργασίας εκείνων που τις χρησιμοποιούν. Μεταθέτοντας το όριο μεταξύ κοινωνικών υπηρεσιών και εξυπηρητήσεων που προσφέρονται δημόσια και αυτών που πρέπει να ικανοποιηθούν από το νοικοκυριό, το κράτος συνεισφέρει στην αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας μεταξύ των μελών του νοικοκυριού. Δεν αναπαράγονται έτσι μόνο «κατάλληλοι και αρκετοί εργαζόμενοι» αλλά και άτομα με κοινωνικά προσδιορισμένο φύλο (και εθνικότητα).

3.4 Η «ποιότητα» της εργασίας

Οι παραγωγικές παραδόσεις σε διάφορα μέρη της Βόρειας Ελλάδας έχουν συνεισφέρει στο «θετικό» επιχειρηματικό κλίμα της περιοχής και στη δημιουργία ιδιαίτερα διαφοροποιημένων αγορών εργασίας, ως προς τα γεωγραφικά όρια, τις ειδικεύσεις, την εκπαίδευση των εργαζομένων και τις μορφές συνδικαλιστικής οργάνωσης. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ τον σημαντικό ρόλο που έπαιξε ο προσφυγικός εποικισμός και η μεταφορά τεχνογνωσίας από τους πρόσφυγες στην ύπαιθρο και στις πόλεις, όπου μια παράλληλη «αγροτοποίηση» και αστικοποίηση από πληθυσμούς που «έπρεπε να δουλέψουν» δημιούργησε πρόσφορες συνθήκες για οικονομική ανάπτυξη (Παναγιωτόπουλος, 1985· Ρήγος, 1988).

Κάποιες παραδοσιακές ειδικεύσεις είναι ακόμη σήμερα χρήσιμες και κάτω από νέες μορφές παραγωγής, όπως π.χ. η επεξεργασία γούνας στην Καστοριά, η υφαντουργία και οινοποιία στη Νάουσα, η κατασκευή ετοιμών ενδυμάτων και δερματίνων ειδών στη Θεσσαλονίκη, οι γεωργικές μηχανές στα Νέα Μουδανιά (εισαγωγή τεχνογνωσίας από πρόσφυγες της Μ. Ασίας), η επεξεργασία βαμβακιού στις Σέρρες, τα καπνά στην Καβάλα και Ξάνθη, η παραγωγή μεταξίου στο Σουφλί και στη Χαλκιδική (από πρόσφυγες από την Προύσα) κ.ά. Σε άλλες περιπτώσεις η πειθαρχία στην παραδοσιακή βιοτεχνική και βιομηχανική απασχόληση αποτελεί πλεονέκτημα για νέους κύκλους επενδύσεων σε νέα προϊόντα, όπως στην Αρναία και στα Νέα Μουδανιά (Χαλκιδική), στην Καβάλα και στις Σέρρες. Τέλος, σε άλλες περιοχές, η έλλειψη μεταποιητικής παράδοσης αποτέλεσε ένα ακόμη «κίνητρο» για τη δημιουργία νέων βιομηχανικών μονάδων, που αξιοποίησαν τα διάφορα κίνητρα χωροθέτησης, τη φτηνή ανειδίκευτη εργατική δύναμη, και το χαμηλό κόστος εγκατάστασης και λειτουργίας.

Η περιγραφή μιας εργασίας ως «ειδικευμένης», «ημειδίκευμένης» ή «ανειδίκευτης» διαφέρει χρονικά και γεωγραφικά και προσδιορίζεται από την πάλη των εργαζομένων παρά από τη φύση της ίδιας της δουλειάς (βλ. και Phillips, Taylor 1980). Η επιλογή και το γάζωμα μικρών κομματιών γούνας είναι μια δουλειά που απαιτεί μεγάλη επιδεξιότητα στο μάτι και στο χέρι. Γι' αυτό και παραδοσιακά ήταν μια «ειδικευμένη» (κυρίως ανδρική) εργασία. Άρχισε όμως να υποβαθμίζεται σταδιακά προς «ημειδίκευμένη», καθώς η ραφή της γούνας άρχισε να γίνεται από γυναίκες (κυρίως γαζώτριες) σε χιλιάδες σπίτια της Καστοριάς και των γύρω χωριών — με σημαντικές επιπτώσεις στο επίπεδο αμοιβής. Οι βιομηχανίες τροφίμων και τα διαλογητήρια φρούτων στην Πέλλα και στην Ημαθία προσλαμβάνουν εποχικούς «ανειδίκευτους» εργάτες. Ο ορισμός της ειδίκευσης σε αυτήν την περίπτωση βασίζε-

ται σε μια ταυτολογία: η εποχική εργασία είναι ανειδίκευτη ή χαμηλής ειδίκευσης γιατί είναι εποχική. Όπως σημειώσαμε προηγουμένως όλοι σχεδόν (97%) οι εποχικοί απασχολούμενοι είναι γυναίκες, που, όπως και οι εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες, εντάσσονται στην αγορά εργασίας ως φορείς υποδεέστερης εργατικής δύναμης. Και αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι το 37% των εποχικά εργαζόμενων γυναικών ασκούν αυτό το επάγγελμα πάνω από επτά χρόνια και προσλαμβάνονται από τις διάφορες επιχειρήσεις της περιοχής βάσει ειδικών καταστάσεων που διατηρεί η κάθε επιχείρηση. Είναι δε τόσο μεγάλη και περιζήτητη η ειδίκευσή τους που οι αγροτικοί συνεταιρισμοί της Νότιας Ελλάδας στέλνουν στην Ημαθία τα εσπεριδοειδή τους για διαλογή και εξαγωγή στο εξωτερικό.

Η διαλογή και η συσκευασία φρούτων στην Ημαθία, το γάζωμα κομματιών γούνας στην Καστοριά ή το ράψιμο ρούχων στις Σέρρες δεν χρειάζονται λιγότερη ειδίκευση από την οδήγηση ενός φορτωτή στα λιγνιτωρυχεία στις Κοζάνης. Η περιγραφή των πρώτων εργασιών ως «ανειδίκευτων» ή «ημιειδικευμένων» και της τελευταίας ως «ειδικευμένης» έχει να κάνει περισσότερο με τον προσδιορισμό των πρώτων ως γυναικείων εργασιών και της τελευταίας ως ανδρικής, και λιγότερο με τα τεχνικά χαρακτηριστικά της εργασίας καθ' εαυτήν (βλ. και Alexander, 1980). Από τους εργαζόμενους στη βιομηχανία της Βόρειας Ελλάδας, 30-40% (κυρίως γυναίκες) εκπαιδούνται στους τόπους δουλειάς και για μικρά χρονικά διαστήματα. Οι γυναίκες όμως είναι ήδη «εκπαιδευμένες», μέσω της κοινωνικοποίησής τους, για τις απαιτούμενες δεξιότητες και την εργασιακή πειθαρχία. Αυτή η «εκπαίδευση» —μάτια που βλέπουν με ακρίβεια και επιδέξια δάκτυλα— δεν αναγνωρίζεται κοινωνικά σαν ειδίκευση και δεν μπορεί να αναγορευσει τις γυναίκες σε «ειδικευμένες» εργαζόμενες, παρόλο που είναι απαραίτητη σε μια πληθώρα εργασιών (βλ. και Elson, Pearson, 1981).

Οι διαφοροποιήσεις λόγω ειδίκευσης και εκπαίδευσης διευρύνονται παραπέρα μέσα από την πολιτική και τις πρακτικές των τοπικών γραφείων του ΟΑΕΔ. Ο προσανατολισμός τους προς την εκπαίδευση νέων αγοριών είναι προφανής από τα προγράμματα που προσφέρονται. Τα προγράμματα του ΟΑΕΔ δεν δίνουν μεγάλη σημασία στις ειδικεύσεις που ζητούν οι τοπικές βιομηχανίες — πράγμα που είναι σημαντικό πρόβλημα καθ' εαυτό. Ταυτόχρονα όμως εκπαιδεύονται άτομα σε παραδοσιακές ανδρικές εργασίες (οικοδομικές ειδικεύσεις, επισκευές αυτοκινήτων, κ.ά.). Καθώς δεν λαμβάνονται μέτρα για την ενθάρρυνση των κοριτσιών προς τέτοια επαγγέλματα, αυτά τα προγράμματα οξύνουν τις κατά φύλο διαιρέσεις στην αγορά εργασίας. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι στο διάστημα 1983-86 στην Α. Μακεδονία και Θράκη δεν συμμετείχε κανένα κορίτσι στα προγράμματα του ΟΑΕΔ!

Η ελλιπής εκπαίδευση, η χαμηλή ειδίκευση, η πολυαπασχόληση και τα

υψηλά ποσοστά εποχικής απασχόλησης χρησιμοποιούνται συχνά για να ερμηνεύσουν την «ευθεία» του εργατικού δυναμικού στη Β. Ελλάδα και ειδικότερα στη Θράκη και τις έντονες κλαδικές και γεωγραφικές διαφοροποιήσεις στις μορφές και στα ποσοστά *συνδικαλισμού*.¹² Τα υψηλότερα ποσοστά συνδικαλισμού παρατηρούνται στις παλαιότερες και μεγαλύτερες βιομηχανικές μονάδες που απασχολούν «κεντρικούς», άνδρες εργαζόμενους. Αναλυτικότερα, είναι οργανωμένοι σε συνδικάτα (κλαδικά ή εργοστασιακά) το 80-85% των εργαζομένων σε επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν πριν το 1970 και μόνο το 60-75% εκείνων που εργάζονται σε επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν μετά το 1978. Στις μεγάλες μονάδες (για την περιοχή: πάνω από 100 άτομα) είναι συνδικαλισμένο το 92% του προσωπικού ενώ στις μικρές (κάτω από 10 άτομα) το ποσοστό των συνδικαλισμένων πέφτει στο 59%.¹³ Οι ισχυρότεροι συνδικαλιστικοί πυρήνες αναπτύσσονται σε βιομηχανίες ελεγχόμενες άμεσα από το κράτος (π.χ. ΔΕΗ) ή έμμεσα, μέσω τραπεζών (π.χ. ΑΕΒΑΛ, Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπασμάτων, Πετρέλαια Βορείου Αιγαίου, κ.ά.), στα συνεταιριστικά εργοστάσια καθώς και στους παραδοσιακούς κλάδους εντάσεων εργασίας, όπως είναι η επεξεργασία καπνού, δέρματος και γουναρικών.

Ωστόσο, οι ιστορικές αντιθέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων στους παραδοσιακούς αυτούς κλάδους έχουν λειτουργήσει ενάντια στις γυναίκες (βλ. και Λαμπριανίδης, 1983). Στην Αλεξάνδρεια της Ημαθίας, οι παλιές καπνεργάτριες (άνω των 50 ετών), μη έχοντας γίνει δεκτές στο σωματείο υφίστανται υπερεκμετάλλευση από τον εργοδότη, που τους δίνει βιομηχανική δουλειά μόνο για 80 ημέρες το χρόνο. Τις υπόλοιπες τις στέλνει στους αγρούς, όπου παίρνουν μόνο αγροτικό ημερομίσθιο χωρίς τα απαραίτητα ένσημα. Έτσι, πέρα από τη χαμηλότερη αμοιβή, οι εργάτριες αυτές δεν μπορούν να συμπληρώσουν τα απαραίτητα ένσημα για συνταξιοδότηση, κάτι που οι άνδρες συνάδελφοί τους μεταξύ 50-55 ετών το έχουν ήδη επιτύχει. Αντίστοιχα προβλήματα παρουσιάζονται στους κλάδους και στις επιχειρήσεις που απασχολούν εποχικά εργαζόμενες γυναίκες: στον κλάδο τροφίμων-ποτών μόνο το 42,5% του προσωπικού είναι συνδικαλισμένο. Στα τρόφιμα-ποτά οι εποχικοί εργαζόμενοι αποτελούν το 96% του προσωπικού και από

12. Στην πανελλαδική απεργία που κήρυξε η πλειοψηφία της ΓΣΕΕ στις 14.11.85 ενάντια στο πρόγραμμα λιτότητας του ΠΑΣΟΚ, στο Νομό Ξάνθης, επί 4.205 εργατών, απήργησαν οι 1.203, δηλαδή 29% έναντι 65% σε πανελλήνιο επίπεδο (εφημερίδα *Εμπρός*, 16.11.85, Ξάνθη). Τη μεγαλύτερη συμμετοχή στην απεργία είχαν οι εργαζόμενοι στα τρόφιμα, στο μέταλλο και στον δημόσιο τομέα. Σε μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις (πάνω από 150 άτομα), όπως στη χαρτοποσία ΔΙΑΝΑ, στα Πλαστικά Θράκης, στη Σαν Λάιτ (μπαταρίες), στο Σολδάτο κ.ά., δεν απήργησε κανείς/καμία εργαζόμενος/η.

13. Στοιχεία από επιτόπια έρευνα με ερωτηματολόγια σε σταθμισμένο δείγμα 115 εταιρειών.

αυτούς το 75% είναι γυναίκες στις γραμμές διαλογής-παραγωγής και 10% ανήλικα αγόρια για τις βαριές δουλειές του στοιβάγματος των τελάρων πριν τα πάρουν τα ανυψωτικά μηχανήματα. Ενδιαφέρουσα εξαίρεση αποτελεί το υψηλό ποσοστό συνδικαλισμού, 80-85% των γυναικών, στις βιομηχανίες ετοιμού ενδύματος. Μία πρώτη ερμηνεία αποτελεί το γεγονός ότι υπάρχουν πολλές μεγάλες μονάδες στη Βόρεια Ελλάδα (100-250 εργαζόμενες) και ισχυρή πανελλαδική παρουσία του κλαδικού σωματείου ιματισμού και ειδικά του Συνδικάτου Ιματισμού Βόρειας Ελλάδας. Πρέπει βέβαια να σημειώσουμε ότι τα υψηλά αυτά ποσοστά περιλαμβάνουν μόνο τις «επίσημα» εργαζόμενες και όχι τις χιλιάδες γυναίκες που δουλεύουν σε μικρότερα, υπεργολαβικού χαρακτήρα εργαστήρια και με το κομμάτι στα σπίτια.

Αν και οι παρατηρήσεις αυτές εικονογραφούν με σαφήνεια τα προβλήματα, είναι εντούτοις ανεπαρκείς ως ερμηνείες των διαφορών στη μαχητικότητα και στη συλλογική οργάνωση. Απαιτείται μια ευρύτερη και σε βάθος έρευνα για τα χαρακτηριστικά των ατόμων που έχουν εποχικές απασχολήσεις, περισσότερες από μία δουλειές, ή χαμηλή ειδίκευση. Το φύλο, η ηλικία, η εθνικότητα, η θρησκεία, η περιοχή κατοικίας διαμορφώνουν ιεραρχίες στις τοπικές αγορές εργασίας, συνδέουν τα άτομα με συγκεκριμένες θέσεις και καθορίζουν τις επιδιώξεις και τα αιτήματά τους. Η διαπραγματευτική ικανότητα αυτών που βρίσκονται χαμηλά στην ιεραρχία (των «ανεπίδικετων», των «εποχικών», των κάθε είδους «περιορισμένου χρόνου» απασχολούμενων) παραμένει περιορισμένη καθώς οι διαφοροποιήσεις συνεχίζουν να αποτελούν πρακτική άμυνας αυτών που βρίσκονται υψηλά στην εργατική ιεραρχία. Μέχρι σήμερα δεν υπάρχουν ενδείξεις ή προθέσεις συλλογικών πρακτικών από τα συνδικάτα ή άλλες οργανώσεις που θα μπορούσαν να γεφυρώσουν αυτό το χάσμα των διαφοροποιήσεων.

3.5 Ο γεωγραφικός προσδιορισμός των τοπικών αγορών εργασίας

Οι τοπικές ειδικεύσεις, η τομεακή σύνθεση της απασχόλησης (φανερής και κρυφής), το είδος των επιχειρήσεων που λειτουργούν τοπικά και η τοπική ιστορία εργατικών κινητοποιήσεων αποτελούν χαρακτηριστικά αγορών εργασίας που είναι σχεδόν εξ ορισμού γεωγραφικά προσδιορισμένες. Η απλή αυτή παρατήρηση ξεχνιέται συχνά από τις κυρίαρχες οικονομικές και κοινωνιολογικές αναλύσεις, που αντιμετωπίζουν το χώρο ως ένα ουδέτερο πεδίο, όπου τα κοινωνικά φαινόμενα απλώς υπάρχουν. Τα πράγματα περιπλέκονται περισσότερο όταν αναλύσουμε την περιορισμένη προσπελασιμότητα κάποιων περιοχών σε αντίθεση με άλλες και την αποδοχή καθημερινών μετακινήσεων προς και από τον τόπο δουλειάς.

Οι συνθήκες της αγοράς εργασίας που αναλύσαμε προηγούμενως αναπαράγονται σε συγκεκριμένους *τόπους* της Β. Ελλάδας, όπου σημαντικά χαρακτηριστικά έχουν εγγραφεί από το παρελθόν και η συγκυρία τα επαναφέρει και τα αναδεικνύει. Οι σημερινές συνθήκες ευελιξίας στις τοπικές αγορές εργασίας στη Β. Ελλάδα οφείλονται στις έντονες δομικές αλλαγές των τελευταίων δέκα ετών που βοήθησαν στο βάθεμα της κοινωνικής και χωρικής κατανομής της εργασίας και στη διεύρυνση των δομών ανταλλαγής, που είναι και αυτές εξ ορισμού γεωγραφικά προσδιορισμένες.

Στον Πίνακα 9 και στο Χάρτη 2 παρουσιάζουμε έναν πρώτο γεωγραφικό προσδιορισμό 12 διακεκριμένων τοπικών αγορών εργασίας στη Β. Ελλάδα. Η χαρτογράφηση των ορίων τους έχει γίνει με πολλές επιφυλάξεις ως προς την ακρίβειά της και παρουσιάζει έτσι και αλλιώς προβλήματα λόγω των συχνών διαχρονικών αλλαγών. Οι πληροφορίες που χρησιμοποιήσαμε και συνδυάσαμε ήταν:

α) Οι τομεακές και κλαδικές παραγωγικές ειδικεύσεις καθώς και οι κυρίαρχες μορφές απασχόλησης.

β) Συνεντεύξεις με επιχειρήσεις και εργαζόμενους/νες για την ακτίνια των καθημερινών μετακινήσεών τους, που σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπερνά τα όρια επιρροής των μεγάλων πόλεων, φτάνοντας μέχρι 30-40 χλμ. Σε άλλες περιπτώσεις σημαντικές συγκεντρώσεις εργαζομένων διανύουν πολύ μικρές αποστάσεις καθημερινά (π.χ. εργαζόμενοι στη ΔΕΗ στην Κοζάνη-Πτολεμαΐδα, οι γουονεράτες/ριες στην Καστοριά-Σιάτιστα, οι μεταλλωρύχοι στη Χαλκιδική).

γ) Συνεντεύξεις με επιχειρήσεις για προέλευση και μεταφορά εισροών, και στην περίπτωση των υπεργολαβιών και φασόν, για τη γεωγραφική κατανομή των υπεργολάβων και των σπιτιών, που γίνεται δουλειά με το κομμάτι.

δ) Το δίκτυο δρόμων και τα δρομολόγια των ΚΤΕΛ.

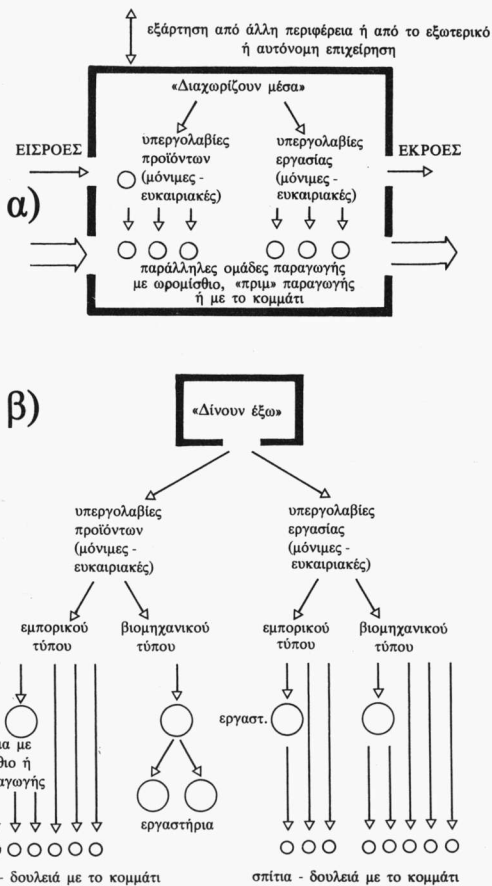
Το κύριο στοιχείο οριοθέτησης μιας τοπικής αγοράς εργασίας θεωρήσαμε ότι είναι η απόσταση της καθημερινής μετακίνησης κατοικία - εργασία - κατοικία.¹⁴

Τα γεωγραφικά όρια που προκύπτουν με αυτό τον τρόπο δεν είναι απόλυτα γι' αυτό υπάρχουν επικαλύψεις μεταξύ περιοχών, ενώ άλλες (π.χ. Ν. Φλώρινας, τμήματα του Ν. Δράμας, κ.ά.) δεν περιλαμβάνονται καθόλου λόγω έλλειψης ικανών στοιχείων. Εντούτοις ένα σημαντικό μέρος των

14. Η χρήση των καθημερινών μετακινήσεων για οριοθέτηση τοπικών περιοχών (όχι αναγκαστικά αγορών εργασίας) είναι μία ευρύτατα διαδεδομένη μέθοδος στη γεωγραφία από το 1921, όταν για πρώτη φορά συγκεντρώθηκαν αντίστοιχα στοιχεία, στη γενική απογραφή στην Αγγλία. Σε ορισμένες μελέτες (βλ. π.χ. Cooke, 1983 και Urry, 1985) χρησιμοποιείται από μόνη της για τον ορισμό των τοπικών αγορών. Ο συνδυασμός των πληροφοριών που προτείνουμε πιστεύουμε ότι είναι πληρέστερος.

ΣΧΗΜΑ 1

Μορφές Διάχυτης Εκβιομηχάνισης

Πηγή: Βαΐου, Λαμπριανίδης, Χατζημιχάλης, Χρονάκη (1989).

προσλήψεων-απολύσεων και των καθημερινών μετακινήσεων για εργασία φαίνεται ότι γίνεται εντός των 12 διακεκριμένων περιοχών (περίοδος 1985-1988), επηρεάζοντας έτσι με τη σειρά τους την αναπαραγωγή των γεωγραφικά διαφοροποιημένων τοπικών αγορών εργασίας.

4. ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΠΟΙΗΣΗ;

Στην ανάλυσή μας δώσαμε μια ιδιαίτερη έμφαση στην ευελιξία των τοπικών αγορών εργασίας στη Β. Ελλάδα, θεωρώντας ότι αποτέλεσαν τη σημαντικότερη διαφορά με την υπόλοιπη χώρα και συγχρόνως έναν σημαντικό (αν όχι τον σημαντικότερο) ερμηνευτικό παράγοντα του έντονου οικονομικού δυναμισμού της περιοχής την τελευταία δεκαετία. Υποστηρίξαμε ότι η ευελιξία αυτή προέρχεται από τις διαφορετικές παραγωγικές και πολιτισμικές παραδόσεις της περιφέρειας που ενσωματώθηκαν και αναπαράχθηκαν μέσα από τη διαδικασία της σύγχρονης καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Αυτή η ευελιξία και διαφοροποίηση των τοπικών αγορών εργασίας συνέβαλε στη δημιουργία εξωτερικών συνθηκών (οικονομίες κλίμακας και οικονομίες ευκαιριών) ευνοϊκών για την ανάπτυξη επιχειρήσεων όπου ο παράγων εργασία παίζει καθοριστικό ρόλο. Η ιδιωτική πρωτοβουλία «ρυθμίστηκε» αποδοτικά από το κράτος και τους τοπικούς φορείς είτε ενεργητικά (με παρεμβάσεις, κίνητρα, κατασκευή υποδομών) ή παθητικά (με την ανοχή των πάσης φύσεως παρανομιών, φοροδιαφυγών κ.ά.), έτσι ώστε το λεγόμενο επιχειρηματικό κλίμα να είναι ιδιαίτερα θετικό την περίοδο που μελετήσαμε. Το παράδειγμα των Πολωνών που έρχονται και δουλεύουν παράνομα στη συγκομιδή ροδάκινων στην Ημαθία —που ήδη αναφέρθηκε— αν και οριακό, είναι όμως χαρακτηριστικό: άτομα από μία (υποτίθεται βιομηχανικά ανεπτυγμένη) χώρα του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού ταξιδεύουν προς μία (υποτίθεται ημιπεριφερειακή) καπιταλιστική χώρα της Νότιας Ευρώπης για να εργαστούν εποχικά σαν αγρότες με τα χαμηλότερα δυνατά ημερομίσθια, χωρίς ασφάλιση κλπ. Με αυτό τον τρόπο συμβάλουν στα υπερκέρδη των τοπικών, οικογενειακού χαρακτήρα αγροτικών επιχειρήσεων. Οι τελευταίες, συχνά οδηγούν μεγάλα τμήματα της παραγωγής στις χωματερές, κερδίζοντας επιπλέον από τις τιμές απόσυρσης της ΕΟΚ. Έτσι, οι τιμές των ροδάκινων στις ευρωπαϊκές αγορές παραμένουν υψηλές, κάνοντάς τα απρόσιτα για σημαντικό αριθμό ατόμων.

Ιδωμένες από μία μακροσκοπική θεώρηση, αυτές οι διαδικασίες και σχέ-

σεις, μπορεί να εξηγηθούν ως τυπικά παραδείγματα του παραλογισμού του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος που έχει τη δυνατότητα να ενσωματώνει διαφορετικά —υποτίθεται— κοινωνικά περιβάλλοντα κάτω από τον μοναδικό νόμο του κέρδους.

Αυτό όμως είναι μόνο ένα τμήμα της απάντησης γιατί δεν διερευνάται πώς η ανασυγκρότηση επηρεάζει τις συνθήκες εργασίας και ζωής σε συγκεκριμένους τόπους, ούτε πώς αυτές μπορούν με διάφορους τρόπους να αλλάξουν από τις κοινωνικές πρακτικές των άμεσα ενδιαφερομένων. Κατά την άποψή μας, η ανάλυση των τρόπων που λειτουργούν οι τοπικές αγορές εργασίας επιτρέπει μία καλύτερη κατανόηση των συγκεκριμένων σε κάθε τόπο εκδηλώσεων κάποιων παγκόσμιων διαδικασιών. Επιπλέον επιτρέπει να συμπεριληφθούν στην ανάλυση σχέσεις που συνήθως μένουν εκτός των κυρίαρχων απόψεων για την περιφερειακή ανάπτυξη, ενώ έχει αποδειχθεί ότι αποτελούν σημαντικά τμήματα της ανασυγκρότησης και αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Οι παρατηρήσεις αυτές φωτίζουν δύο ζητήματα που επιχείρησε να προσεγγίσει η εργασία αυτή. Από τη μια πλευρά τη δυσκολία αλλά και την ανάγκη να αναπτυχθεί ένα θεωρητικό πλαίσιο ικανό να συνδέσει τις γενικές τάσεις αναδιάρθρωσης (τη «μακρο-κλίμακα» ανάλυσης) με τις μικρο-συνιστώσες των κοινωνικών φαινομένων σε τοπικό επίπεδο. Και από την άλλη πλευρά την ανάγκη για αναγνώριση και κατανόηση των καταστάσεων που περιγράψαμε από τα εργατικά σωματεία και τους πολιτικούς φορείς της Αριστεράς που φαίνεται να μην έχουν κατανοήσει τα προβλήματα και γι' αυτό παραμένουν παθητικοί δέκτες, οδηγούμενοι σε σταδιακή περιθωριοποίηση.¹⁵ Δεν συμμεριζόμαστε τις αντιλήψεις εκείνες που υποβιβάζουν «σε τελική ανάλυση» όλα τα κοινωνικά φαινόμενα και τις πρακτικές σε γενικές διαδικασίες συσσώρευσης διερευνώμενες μακροσκοπικά. Ούτε μπορούμε να δεχτούμε μια ανάλυση που βασίζεται στις μικρο-συμπεριφορές κεφαλαίων ή εργαζομένων αγνοώντας τον διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Η αποκλειστική προτεραιότητα στο ένα ή στο άλλο δεν αποτελεί κατάλληλη βάση για την κατανόηση των ερωτημάτων που αναπτύχθηκαν παραπάνω. Τα μικρο-χαρακτηριστικά μιας κατάστασης είναι απαραίτητα για την ερμηνεία των χωροκοινωνικών φαινομένων, ενώ οι γενικοί παράγοντες (ή «μακρο-κλίμακα»)

15. Τυπικό παράδειγμα αδυναμίας κατανόησης της αναπτυξιακής συγκυρίας στη Θράκη ήταν η πολιτική των Συνασπισμού της Αριστεράς στις δύο εκλογές του 1989 για τους μουσουλμάνους και η υιοθέτηση παρόμοιων συνθημάτων με το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ. Κανένα από τα τρία κόμματα της τότε οικονομικής κυβέρνησης δεν δεσμεύτηκε για την κατάργηση των έμμεσων πλην ουσιαστικών διακρίσεων εις βάρος της μειονότητας. Στις εκλογές του Απριλίου 1990 οι μουσουλμάνοι αύξησαν κατά μία τις έδρες τους εις βάρος ψήφων του ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμού.

δεν μπορούν να υποβιβαστούν σε αυτές τις μικρο-ερμηνείες.

Οι ενδο-περιφερειακές διαφοροποιήσεις που αναδεικνύονται από την έρευνά μας στη Βόρεια Ελλάδα, δεν προκύπτουν άμεσα από τη βασική αντίφαση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, ούτε μόνο από τις επιλογές του κεφαλαίου. Το (κοινωνικό) φύλο, η εθνικότητα, η θρησκεία, ο τόπος διαμονής, κλπ. αποκτούν ιδιαίτερη σημασία ως κριτήρια διάκρισης κατά την αξιολόγηση της εργασίας συγκεκριμένων ατόμων, διαρθρώνοντας έτσι τις αγορές εργασίας με συγκεκριμένους τρόπους. Είναι χαρακτηριστικά μέσω των οποίων τμήματα και ομάδες εργαζομένων αν και εργάζονται στην ίδια περιοχή, είναι απομονωμένες μεταξύ τους, έχοντας ενταχθεί σε προκαθορισμένες θέσεις σε μια ιεραρχική δομή.

Στην πορεία της αναδιάρθρωσης στη Βόρεια Ελλάδα παρατηρείται μια τριπλή τάση: μια τάση για *ετατικοποίηση* των υπαρχουσών μορφών επιβολής και κυριαρχίας (ταξικών, κατά φύλο, θρησκευτικών κ.ά.), αυξάνοντας έτσι τα πλεονεκτήματα από τις διαιρέσεις και τις δυνατότητες για ιδιοποίηση υπεραξίας και υπερ-εργασίας. Μια τάση για *αποσύνθεση* των προηγούμενων μορφών επιβολής και κυριαρχίας και διεύρυνση των τοπικών αγορών εργασίας με την ενσωμάτωση ομάδων που παλαιότερα ήταν αποκλεισμένες. Και τέλος μια τάση για *ανασύνθεση* νέων μορφών επιβολής και κυριαρχίας, όπου η εργασία συγκεκριμένων τμημάτων του εργατικού δυναμικού (π.χ. γυναικών, μειονοτήτων) αξιολογείται ως υποδεέστερη, και έτσι διατηρούνται τα πλεονεκτήματα του χαμηλού κόστους και των διαιρέσεων και κάμπτονται οι αντιδράσεις στις πιέσεις.

Αυτές οι διαδικασίες και σχέσεις δεν έχουν αντιμετωπιστεί με αρκετή σοβαρότητα από τα συνδικάτα και τις πολιτικές οργανώσεις της Αριστεράς, εκτός ίσως από λίγες εξαιρέσεις.¹⁶ Όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι κινητοποιήσεις στο παρελθόν είχαν μία γενικόλογη αντικαπιταλιστική λογική, ενάντια στο «μεγάλο κεφάλαιο», καθοδηγούμενες από τους άνδρες συνδικαλιστές των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, τους οικοδόμους και κάποιες κατηγορίες αγροτών. Σήμερα όμως τα συνδικάτα και οι πολιτικές οργανώσεις της Αριστεράς, πιεσμένες από διαφορετικά αιτήματα, αντιμετωπίζουν τη δική τους κρίση ως συλλογικοί φορείς δράσης, καθώς παραμένουν κλεισμέ-

16. Στις λιγοστές εξαιρέσεις περιλαμβάνονται οι δραστηριότητες του Πανελ. Σωματείου Ιματισμού και της ΟΓΕ για την πρόθεση μέσω του ΚΚΕ το 1987 του νόμου για την ασφάλιση των φασονιστριών, οι εκδηλώσεις που έχει κάνει η ΟΓΕ για τη δουλειά με το κομμάτι στα σπίτια στις μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις, οι κινητοποιήσεις του ΕΚΘ και ειδικές εκδόσεις στη *Σύγχρονη Γυναίκα*, στη *Φωνή των κλωστοϋφαντουργών*, στα *Νέα του Ιματισμού*, στο *ΚΑΠΑ*. Πρέπει να σημειώσουμε επίσης τις λίγες αλλά έντονες κινητοποιήσεις των εργαζομένων στη Θράκη στις περιπτώσεις εκείνες που τα εργοστάσια επρόκειτο να κλείσουν, όπως π.χ. στη *Σαν Λάιτ* (μπαταρίες) το 1984-1987.

νες σε παρωχημένες αναλύσεις και θεωρητικά στερεότυπα. Για παράδειγμα, ενώ για τους εργοδότες η αξιοποίηση των τοπικών διαφοροποιήσεων αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της επιλογής τόπου εγκατάστασης στη Μακεδονία και Θράκη, οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν απασχολούν (με ελάχιστες εξαιρέσεις) τα τοπικά συνδικάτα που παραμένουν προσκολλημένα σε ομοιογενείς ορισμούς για το κεφάλαιο και την εργασία. Αυτή η εμμονή έχει περιορίσει —αν όχι απαγορεύσει— μία ικανοποιητική κατανόηση των διαχωρισμών και των ιεραρχιών μέσα στην ίδια την εργατική τάξη και την προώθηση πολιτικής με κάποιο νόημα γι' αυτούς/αυτές που βρίσκονται χαμηλά στην ιεραρχία: τις γυναίκες, τις μειονότητες, τους ανειδίκευτους/τες, τους χαμηλά αμειβόμενους, αυτούς/ές που ζουν σε περιθωριοποιημένες περιοχές, όλους και όλες δηλαδή που αν και αποτελούν την εν δυνάμει κοινωνική βάση για την Αριστερά και τα συνδικάτα, παραμένουν έξω από τα ενδιαφέροντα και των δύο.

Στο κείμενο αυτό σκόπιμα τονίσαμε τις διαφορές και τη μοναδικότητα του τόπου στην άνιση περιφερειακή ανάπτυξη, αντί για την ομοιογένεια και τη λογική που ορίζεται από τις επιλογές του κεφαλαίου σε παγκόσμιο επίπεδο. Και αυτό γιατί σε αυτό το τοπικό επίπεδο το «μη-κεφάλαιο» —όλοι και όλες των οποίων την εργασία ιδιοποιείται το κεφάλαιο μέσα από πολλών ειδών εργασιακές σχέσεις και συνθήκες— μπορεί να οργανωθεί και να αντιδράσει, ή απλώς να αντιμετωπίσει τις πιέσεις που προέρχονται από αυτές τις στρατηγικές σε παγκόσμιο επίπεδο.

Με έναν αντιφατικό τρόπο, υποστηρίζοντας την «ενότητα» και παραγνωρίζοντας τις διαιρέσεις (θεωρητικά, πρακτικά και σε μια προοπτική) τα συνδικάτα και οι οργανώσεις της Αριστεράς συνέβαλαν στη διεύρυνση και αναπαραγωγή τους. Η υποτιθέμενη ομοιογένης, σε εθνική κλίμακα οριζόμενη εργατική τάξη για πολύ καιρό περιλάμβανε σχεδόν μόνο τους άνδρες με πλήρη, μισθωτή απασχόληση στην επίσημη οικονομία, περιορίζοντας έτσι την πειστικότητα της συνδικαλιστικής και ευρύτερης αριστερής πολιτικής ανάμεσα σε εκείνους και εκείνες που τη χρειάζονται περισσότερο.

Μια πιθανή διέξοδος από αυτή την προφανή κρίση θεωρίας και πρακτικής μπορεί ίσως να αναζητηθεί στην αμφισβήτηση των γενικεύσεων και στην ενσωμάτωση συγκρούσεων και αντιφάσεων που αναπτύσσονται από τον πλούτο των σχέσεων οι οποίες αποκαλύπτονται, ενσωματώνονται και αναπαράγονται στην πορεία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Μια «ενότητα» που δομείται σταδιακά από τη συνάρθρωση των διαφορών και των ατομικών εμπειριών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

α) Ελληνικές

- Βαΐου Ντ., Χατζημιχάλης Κ. (1987), «Νέα χαρακτηριστικά της άνοσης περιφερειακής ανάπτυξης και μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής στην Ελλάδα», *Πόλη και Περιφέρεια*, αρ. 13, σ. 99-122.
- Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκη Ζ. (1989), *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο Πολεοδομικό Συγκρότημα και την Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης: επιπτώσεις στην ανάπτυξη της Πόλης, Α' Φάση* Ερευνητικού Προγράμματος, Οργανισμός Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Βολοδάκης Ε., Πανουργιάς Ε. (1987), «Η περιφερειακή κατανομή του εθνικού εισοδήματος 1961-1981», *Η Ελληνική Οικονομία*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.
- Γερολύπου Α., Καλογήρου Ν., Χατζημιχάλης Κ. (1987), *Βορειοελλαδικοί οικισμοί πριν και μετά την απελευθέρωση: μετασχηματισμοί του αστικού και περιφερειακού χώρου*, Εργαστήριο Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, ΑΠΘ-ΥΕΤ, 2 τόμοι, Θεσσαλονίκη.
- Γιαννίτσας Τ. (1985), *Η ελληνική βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα.
- Ευμοίρης Τ. (1985), «Η πορεία των εξαγωγών ειδών ένδυσης από το 1981 μέχρι σήμερα», Πρακτικά, Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Ετοιμού Ενδύματος, Πλεκτικής και Φασόν, Θεσσαλονίκη.
- Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης (1989), *Παρουσίαση στατιστικών στοιχείων αγοράς εργασίας*, Αθήνα.
- Καιρίδης Κ. (1982), *Περιφερειακή ανάπτυξη και τουρισμός: η περίπτωση της Θάσου* (Διπλ. Εργασία, Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.
- Καλογήρου Ν., Καραγιάννη Στ., Λαμπριανίδης Ν. (1987), «Αξιολόγηση των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης: επιπτώσεις στη χωροθέτηση της βιομηχανίας, σε τρεις νομούς της Βόρειας Ελλάδας», Εισηγήσεις στο Συνέδριο του ΤΕΕ για την *Ελληνική Βιομηχανία*, Αθήνα.
- Καλογήρου Ν., Καραγιάννη Στ., Λαμπριανίδης Ν., Παπαμίχος Ν., Τσόπογλου Σ., Χατζημιχάλης Κ. (1986), *Χωροθέτηση της βιομηχανίας στη Βόρεια Ελλάδα και επιπτώσεις από τη νομοθεσία κινήτρων* (Β' Φάση Ερευνητικού Προγράμματος), ΥΠΕΧΩΔΕ, Εργαστήριο Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Κατοχιάς Δ., Μαρκογιαννάκη Ε., Συκαρά Α. (1984), *Κλαδική - χωρική ανάλυση της ελληνικής μεταποίησης*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Κανκαλάς Τρ. (1984), *Περιφερειακή οργάνωση της βιομηχανίας*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Κοριά Μπ. (1985), *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Κομμούνα, Αθήνα.
- Κοφινάς Κ. (1913), *Το εμπόριον της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα.
- Λαμπριανίδης Λ. (1983), «Κατανομή της καπινοβιομηχανίας και του καπνεμπορίου στον ελλαδικό χώρο», *Πόλη και Περιφέρεια*, αρ. 7, σ. 11-40.
- , (1987), «Προβλήματα εκβιομηχάνισης μιας αγροτικής περιοχής», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ. II, τχ. 1, σ. 19-49.
- Λουκάκης Π., Δεμαθάς Ζ., Κοτσοβίνος Ν., Κούρος Α., Μίχος Ν., Ωραιόπουλος Α. (1987), *Διερεύνηση κριτηρίων τεχνικής υποδομής για τον προσδιορισμό προβληματικών περιοχών Μακεδονίας-Θράκης*, Δ.Π.Θ./ΥΒΕΤ, 3 τόμοι, Ξάνθη.
- Μανωλόπουλος Ν., Καραγιάννης Ι., Χατζαντώνης Δ., Χατζημιχάλης Κ. (1987), *Δυνατότητες παραγωγικών επενδύσεων στην περιοχή της Κ. και Δ. Μακεδονίας*, ΜΕΤΕΚ Α.Ε., Αθήνα (3 τόμοι).
- Μαυρογορδάτος Γ. (1982), *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*. Σάκκουλας, Αθήνα.

- Μουσιδής Αν. (1985), «Εξωαγορτική απασχόληση στην ελληνική γεωργία: μια πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ. Ι. τχ. 2, σ. 71-96.
- Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας (ΟΓΕ) (1987), *Φασόν - μερική απασχόληση*, Πρακτικά Συμποσίου, 7 Μαρτίου 1987, Αθήνα.
- Παναγιωτόπουλος Β. (1985), «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», Πρακτικά Συνεδρίου *Νεοελληνική Πόλη: Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, τ. Β', Αθήνα.
- Παπαγιαννάκης Λευτ., Μανωλόπουλος Ν., Χατζαντώνης Δ., Χατζημιχάλης Κ. (1985), *Ανατόμηση παραγωγικών επενδύσεων στην περιοχή της Α. Μακεδονίας και Θράκης*, ΜΕΤΕΚ Α.Ε., Αθήνα (3 τόμοι).
- Πασχαλίδης Αδαμ. (1987), «Ζητήματα χωροθέτησης στην παραγωγική διαδικασία της βιομηχανίας: η περίπτωση της Α. Μακεδονίας και Θράκης», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 7, τχ. 4, σ. 196-217.
- Ρήγος Α. (1988), *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Σακέλης Ι. (1989), *Η αναδιανομή του εισοδήματος. Θεωρία, εμπειρικές ενδείξεις και πολιτικές*, Ο Πολίτης, Αθήνα.
- Τσουκαλάς Κ. (1986) *Κράτος, κοινωνία, εργασία*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Υπ. Εθν. Οικονομίας (1989), *Πρόγραμμα Περιφερειακής Ανάπτυξης*, Αθήνα.
- Χατζημιχάλης Κ. (1987), «Καπιταλιστική ανασυγκρότηση και η νέα γεωγραφία της παραγωγής», *Ο Πολίτης*, αρ. 81-82, σ. 71-74.
- , (1988) «Νεοελληνικό κράτος, περιφερειακή πολιτική και κοινωνικός έλεγχος», στο Μαλούτας Θ., Οικονομίου Δ. (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους προνοίας στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, σ. 115-148.

β) Ξενόγλωσσες

- Alexander S. (1980), «Introduction» στο Herzog M., *From Hand to Mouth: Women and Piecework*, Penguin, Harmondsworth.
- Andricopoulou E., Hermans H., Kafkalas G., Lagopoulos A., Lienau C., Schulte R. (1985), *Industrialization, Regional Labour Market and Productive Investments by Emigrants in a Peripheral Region: The Case of Thraki in Northern Greece*, Final Report, Θεσσαλονίκη και Munster.
- Andricopoulou E. (1987), «Regional policy and local development in a greek peripheral region», *Antipode*, τ. 19, αρ. 1.
- Arcangeli F., Borzaga C., Goglio S. (1980), «Patterns of peripheral development in Italian regions, 1964-77», *Papers of the Regional Science Association* 44, 19-36.
- Bagnasco A. (1977), *Tre Italie: La problematica territoriale dello sviluppo italiano* (Il Mulino), Bologna.
- , (1988), *La Costruzione Sociale del Mercato* (Il Mulino), Bologna.
- Berger S., Piore M. (1980), *Dualism and Discontinuity in Industrial Societies*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Bleitrach D., Chenu A., (1979), *L'Usine et la Vie: Luttes Regionales, Marseille et Fos*, Maspéro, Παρίσι.
- Campbell B. (1982), «Women: not what they bargained for», *Marxism Today*, Μάρτιος, σ. 18-23.
- Claval P. (1977), *La Nouvelle Geographie*, PUF, Παρίσι.
- Cooke P. (1983), «Labour market discontinuity and spatial development», *Progress in Human Geography*, τ. 7, αρ. 4, σ. 543-565.
- Elson D., Pearson, R. (1981), «The subordination of women and the internationalization of factory production», στο K. Young, C. Wolkowitz και R. MuCullagh (επιμ.), *Of Marriage*

- and the Market*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο (σ. 18-40).
- Edwards R., Reich M., Gordon D. (1975), *Labour Market Segmentation*, D.C. Heath, Lexington.
- Fremont A. (1976), *La region, espace recu*, PUF, Παρίσι.
- Friedman A.L. (1977), *Industry and Labour*, MacMillan, Λονδίνο.
- Garofoli G. (1974), «Regional Inequality and the Labour Market», Proceedings: *Reunions des chercheurs Europeens sur la Question Regionale*, Παρίσι.
- Hadjimichalis C., Papamichos, N. (1990), «Local Development in Southern Europe: towards a new mythology», υπό δημοσίευση στο *Antipode*.
- Hadjimichalis C., Vaiou D. (1987), «Changing patterns of uneven regional development and forms of social reproduction in Greece», *Society and Space*, τ. 5, σ. 319-333.
- Hudson R. (1988), «Labour market changes and new forms of work in old industrial regions», Proceedings: *SAMOS' 87 3rd International Seminar*, Θεσσαλονίκη.
- Inchiesta* (1986), Special issue on «Economia Informale, Strategie Familiari e Mezzogiorno», Dedalo, Bari.
- Levine A., Sober E., Wright E.O. (1987), «Marxism and Methodological Individualism», *New Left Review*, αρ. 162 (σ. 67-84).
- Magnaghi A., Perelli B. (1978), «Ristrutturazione e Diffusione Territoriale del Ciclo Produttivo: formazione della fabbrica Diffusa in Italia», *Io Seminario Internazionale del Workshop Area Mediterranea*, Μιλάνο.
- Massey D. (1984α) «Geography matters» στο D. Massey, J. Allen (επιμ.), *Geography matters!* The Open University, Cambridge.
- , (1984β) *Spatial Divisions of Labour*, MacMillan, Λονδίνο.
- Mingione E. (1983), *Urbanizzazione, classi sociali, lavoro informale*, Angeli, Μιλάνο.
- , (1985), «Social reproduction of the surplus labour force: the case of Southern Italy» στο N. Redclift, E. Mingione (επιμ.), *Beyond Employment: Household, Gender and Subsistence*, Blackwell, Οξφόρδη.
- Mottura G., Pugliese E. (1975), *Agricoltura, Mezzogiorno e Mercato de Lavoro* (Il Mulino), Bologna.
- Paci M. (1978), «Il Mercato del Lavoro dall'Unità d'Italia da Oggi» στο Tranfaglia N. (επιμ.), *Il Mondo Contemporaneo*, Φλωρεντία.
- , (1982) *La struttura sociale italiana* (Il Mulino), Bologna.
- Phillips A., Taylor B. (1980), «Sex and Skill: Notes towards a feminist Economics», *Feminist Review*, αρ. 6.
- Scott A. (1988), «Flexible production systems and regional development: the rise of new industrial spaces in North America and Western Europe», *International Journal of Urban and Regional Research*, τ. 12, αρ. 2, σ. 171-185.
- Smith N. (1987), «Dangers of the Empirical Turn: some comments of the CURS Initiative», *Antipode*, τ. 19, αρ. 1, σ. 59-68.
- Storper M., Walker R. (1989), *The Capitalist Imperative: Territory, Technology and Industrial Growth*, Blackwell, Οξφόρδη.
- Tuan Yi-Fu (1977), *Space and Place: the perspective of experience*, E. Arnold, Λονδίνο.
- Urry J. (1981), «Localities, regions and social class», *International Journal of Urban and regional research*, τ. 5, σ. 455-473.
- Vaiou D. (1986), «Frameworks of understanding urban development», unpublished paper, University College, Λονδίνο.
- Wallerstein I. (1983) *Historical Capitalism*, Verso, Λονδίνο.